

Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

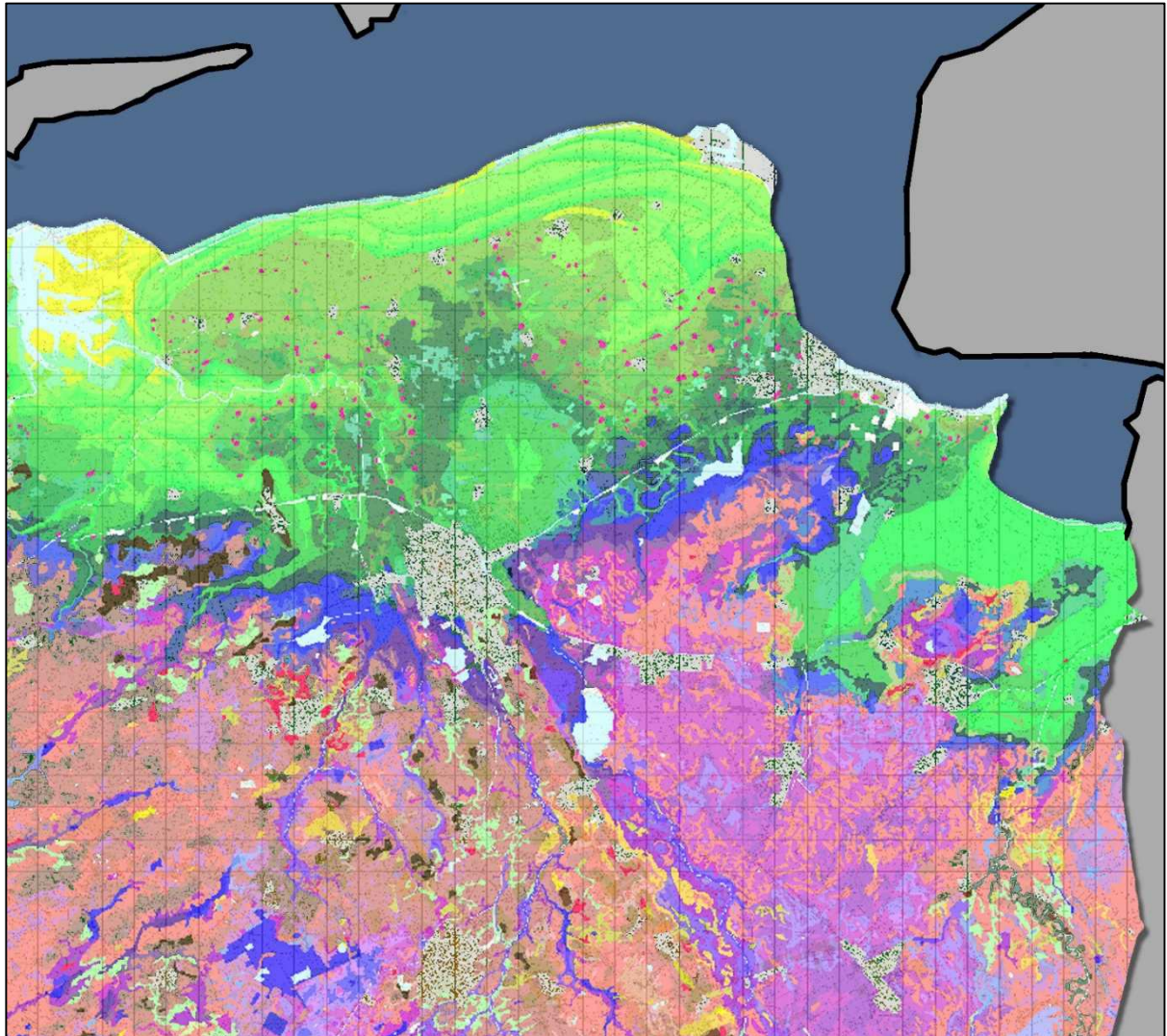
**Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen**

1

Inleiding

Groningen 2015

Bodemkaart van Groningen naar gegevens van de Stichting voor Bodemkartering (Stiboka), tegenwoordig Alterra

De foto op het titelblad toont het Eelderdiep, gezien vanaf de Bruilwering (2006)

Vooraf

Teksten lezen

Na de afronding van het manuscript voor mijn boek over de Hunze dat in het najaar van 2011 verscheen,¹ ben ik doorgegaan met mijn pogingen de middeleeuwse teksten over het Groninger waterstaatswezen te interpreteren. Het is soms erg moeilijk daarop grip te krijgen. Dat heeft verschillende oorzaken, waarvan ik er hier enkele noem.

In de eerste plaats is daar het betrekkelijk kleine aantal van de bronnen dat is overgeleverd. Die schaarste maakt dat vele teksten op zichzelf staan zodat de lezer geen steun kan vinden in (ongeveer) gelijktijdige bronnen over dezelfde of verwante aangelegenheden. In de periode vóór 1594 speelden de grote kloosteroversten een hoofdrol in de zijlvestenij- of waterschapsorganisatie. Daardoor komt het dat de administratie van de middeleeuwse zijlvestenijen in de kloosters werd bewaard. Zoals bekend hebben de kloosterbibliotheken en –archieven in de oorlogsjaren vóór 1594 zwaar geleden. Daarmee is ook de oude waterstaatsadministratie verloren gegaan. Het is dan ook geen wonder dat een flink aantal van de originele stukken die wél bewaard gebleven zijn, zich bevinden in het enige overheidsarchief dat vanaf de middeleeuwen continu doorloopt tot nu toe: dat van de stad Groningen.

Dat we desondanks toch heel wat teksten uit de middeleeuwse tijd kennen, komt doordat er van de originelen tijdig afschriften en uittreksels zijn gemaakt. Veelal werden die vervaardigd ten behoeve van de niet-geestelijken die zitting hadden in een zijlvestenijbestuur of om andere redenen veel belang hadden bij waterstaatsaangelegenheden. Het zal geen verwondering wekken dat hoofdelingen en andere grootgrondbezitters kopieboeken lieten aanleggen waarin de regels en besluiten waren afgeschreven die ze nodig hadden bij het beheer van hun landerijen.

Een probleem daarbij is wel, dat de meest zestiende-eeuwse secretarissen of andere schrijvers die de afschriften en uittreksels maakten, vaak zelf niet begrepen wat ze aan het overschrijven waren. Zo kan het voorkomen dat er van één en dezelfde tekst in verschillende archiefbestanden wel 20 of 30 versies voorkomen, waarvan er niet een gelijk is aan de andere. Over kleine verschillen hoeven we ons niet druk te maken, maar soms zijn ze zo groot dat er geen touw aan vast te knopen is en je je moet afvragen wat op het origineel teruggaat en wat niet.

Het is overigens niet verwonderlijk dat men ook in de zestiende eeuw vaak al niet meer wist waarover de documenten gingen die men afschreef. De problemen en twisten waaraan deze akten een einde moesten maken, hoorden toen al lang tot het verleden en de sporen ervan waren misschien al voorgoed uit het landschap (en het collectieve geheugen) verdwenen. Ook juridische termen en de namen waarmee waterlopen en andere landschapselementen werden aangeduid, waren allang door nieuwere verdrongen of gewoon vergeten. Met

¹ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011).

andere woorden: de originele documenten behoorden tot een wereld die allang niet meer bestond en voor de zestiende-eeuwer volkomen vreemd was.

Hoe veel vreemder nog, zou je zeggen, moet die wereld dan voor ons, twintigste- en eenentwintigste-eeuwers zijn? Maar dat valt mee. Het onderzoek naar de samenstelling van de bodem, naar de sporen die onze voorgangers daarin achterlieten, naar de achtergrond van topografische namen, naar de verkavelingsstructuren, kortom naar de geschiedenis van onze streken in haar ruimste zin, heeft alles bij elkaar een inzicht opgeleverd dat qua gedetailleerdheid en samenhang veel nauwkeuriger is dan het beeld dat de zestiende-eeuwse schrijvers van het verleden hadden.

Nieuw onderzoek en kritiek

Het is dus zinnig om die oude stukken, zowel de originelen als de afschriften, opnieuw onder de loep te nemen. Dat heeft niet alleen te maken met het feit dat het onderzoek niet heeft stil gestaan en dat we de oude documenten dus kunnen – en moeten – interpreteren in het licht van het moderne onderzoek. Daar komt nog bij dat degenen die zich met landschapsgeschiedenis hebben bezig gehouden niet altijd gebruik hebben gemaakt van de oude teksten zelf. In heel veel gevallen hebben onderzoekers alleen de beschrijvingen en samenvattingen bestudeerd die archivariissen van de bronnen hebben gemaakt. Wie de tijd heeft om de bronnen zelf te lezen zal merken dat de kwaliteit van de archiefbeschrijvingen sterk wisselt. In feite kunnen serieuze onderzoekers ze hooguit als richtingwijzers gebruiken.

Een betrekkelijk nieuw fenomeen is de beschikbaarheid van elektronische hulpmiddelen. Iedereen kan tegenwoordig gebruik maken van digitale hoogte- en bodemkaarten, gegevens- en afbeeldingsbanken, scans en transcripties van oude teksten enz. Het behoeft geen betoog dat het voorhanden zijn van deze digitale schatten ook de onderzoeker van de landschapsgeschiedenis nieuwe mogelijkheden geeft die hij niet mag laten liggen.

In dit verband is het goed om erop te wijzen dat ik in de voetnoten, en soms ook in de tekst, herhaaldelijk afstand neem van auteurs die een andere opvatting huldigen of huldigden dan ik. Dat is weliswaar heel gewoon, maar het gebeurt zo vaak dat het ook een verkeerde indruk kan wekken. Met name B.W. Siemens en mijn goede vriend Meindert Schroor moeten het ontgelden. Ik hecht eraan om in dit ‘Vooraf’ uitdrukkelijk mijn respect en zelfs bewondering uit te drukken voor beide onderzoekers, die – allebei op hun eigen manier – een uiterst belangrijke rol hebben gespeeld (spelen) in het onderzoek naar de geschiedenis van Groningerland en in het verbreiden van de kennis daarover. Siemens vanwege zijn onverdroten en noeste arbeid in het Rijksarchief in Groningen waar hij massa’s seriële archiefstukken doorploegde, Schroor vanwege zijn enorme belezenheid, grote parate kennis van de geschiedenis en geografie van heel Noord-Nederland en zijn neiging om, als het even kan, terug te gaan tot de bronnen.

Dat het toch nodig is om soms uitvoerig in te gaan op de punten waar zij het naar mijn idee mis hebben, heeft te maken met het feit dat beide auteurs zovaak geciteerd worden. Vrijwel alle archeologen en onderzoekers van het landschap maken gebruik van de publicaties van Siemens en Schroor, waarbij de laatste ook zelf zich weer vaak baseert op Siemens.

Laatstgenoemde gebruikte voor zijn onderzoek vooral achttiende-eeuwse afschriften in het archief van de Hoge Justitiekamer, geen originele teksten. Afgezien van het feit dat hij de originele stukken niet kon lezen, zou hij ook nooit zijn provincie-dekkende overzichten hebben kunnen produceren wanneer hij ‘alles’ bij zijn onderzoek had betrokken. Het gevolg is echter wel dat Siemens’ producten een minder kanonieke status toekomt dan de praktijk suggereert. Voor Schroor geldt iets anders. Zijn werken zijn steeds in opdracht geschreven en dat betekent dat hij altijd met *deadlines* heeft geworsteld en gewoon geen tijd had om dieper op de stof in te gaan. Dat hij er toch geregeld in slaagde om oorspronkelijk onderzoek in zijn publicaties te verwerken is dan ook een prestatie van formaat.

Van cursus tot publicatie

Mijn onderzoek in de archiefbronnen bracht aardige ‘nieuwigheden’ aan het licht die ik – tot mijn eigen verwondering – in een aantal gevallen zodanig met elkaar in verbinding kon brengen, dat er een samenhangend verhaal verteld kon worden. Omdat ik deze verhalen graag wilde delen met anderen die in de geschiedenis van het Groninger landschap geïnteresseerd zijn, heb ik de stof uitgewerkt tot een tiental, later zelfs elftal ‘colleges’ die ik gedurende vier seizoenen heb gegeven voor de Seniorenacademie Groningen-Drenthe.

Echte ‘colleges’ waren het uiteraard niet, want colleges en cursussen geeft men doorgaans om kennis over te dragen. Je zou daarom beter het woord ‘college’ kunnen vervangen door ‘voordracht’ of ‘presentatie’. Uiteindelijk is het voorzichtige woord ‘verkenningen’ terecht gekomen in de subtitel van de serie ‘Groningen en het Drentse water’. Dit woord brengt het beste tot uitdrukking dat het hier gaat om pogingen om vanuit één invalshoek, die van de archivaris, een complex onderzoeksterrein in kaart te brengen. Het landschap kennen we allemaal, we wonen er, reizen er doorheen, gebruiken het en veranderen het naar believen, maar wie het echt wil leren kennen en doorgronden moet een duizendpoot zijn. De landschapshistoricus moet én bodemkundige, én archeoloog, én geograaf, én historicus en – niet te vergeten – ook archivaris of bronnencriticus zijn om het voorwerp van zijn studie te kunnen lezen. Het meeste daarvan ben ik niet, zodat mij niets anders overblijft dan het doen van verkenningen op voor mij grotendeels onbekend terrein.

Wat ik in het navolgende kan aanbieden is geen kennis, maar een aantal samenhangende hypothesen. Als er toch iets van op te steken valt is dat maar heel weinig:

- dat er nog heel wat oude schriftelijke bronnen voor de landschapsgeschiedenis zijn die onvoldoende zijn bestudeerd
- dat het Groninger landschap nog interessanter is dan menig een al dacht
- dat ditzelfde landschap uiterst kwetsbaar is, dat de bijzondere kenmerken ervan in de laatste decennia in sneltreinvaart worden opgeruimd
- dat veel van wat in de boeken en op websites staat lang niet zo zeker is als je zou denken.

De behandeling van de stof blijft heel dicht bij mijn manier van onderzoek doen. Daarin is de interpretatie van oude teksten het uitgangspunt. Het gaat daarbij steeds om dezelfde vragen: wat hebben we hier voor document? met welk doel is het geschreven? wat is de

waarde ervan? wat staat er nu precies en hoe moeten we het begrijpen? Soms komt er dan een aardig verhaal voor de dag, maar dat is beslist niet steeds het geval. Ik ben mij ervan bewust dat door deze manier van werken de stof moeilijker te volgen is dan wanneer ik een verhaal zou vertellen dat begint met een keurige vraagstelling en vervolgens uitlegt hoe het zit.

Doordat alles met alles samenhangt – dat geldt ook en zelfs in hoge mate voor de landschapsgeschiedenis – heb ik niet kunnen voorkomen dat sommige onderwerpen meer dan eens worden besproken. Een verschijnsel kan nu eenmaal een rol spelen in verschillende verhalen. In theorie zou je bij het beschrijven van een thema kunnen volstaan met verwijzingen naar de bespreking van details in een andere context, maar in de praktijk blijkt dat een onbegaanbare weg. Het verhaal verliest dan zijn inwendige samenhang en wordt onbegrijpelijk.

Omdat ik tijdens mijn voordrachten voor de Seniorenacademie lang niet alles heb kunnen bespreken wat ik de moeite waard vind en – ondanks de volle zalen – ook maar betrekkelijk weinig geïnteresseerden heb kunnen bereiken, heb ik gemeend er goed aan te doen mijn cursusmateriaal tot een traditionele, papieren, publicatie om te werken. Ik dacht aan een soort ‘waterprentenboek’, waarin ik – in de stijl van de ‘colleges’ – de stof in de vorm van ‘praatjes bij plaatjes’ zou kunnen presenteren. De onuitvoerbaarheid van dat idee was echter al gauw duidelijk. Om het materiaal tot een publiceerbaar boek om te werken zou ik heel veel plaatjes, in het bijzonder foto’s, moeten schrappen. Maar het laten zien van doodgewone dingen zoals slootjes en weggetjes, dijken, bultjes en laagten beschouw ik juist als een van de belangrijkste onderdelen van dit project. Achter al die simpele landschapselementen gaan eeuwenoude verhalen (of raadsels) schuil waar vrijwel niemand weet van heeft. Wanneer mijn plaatjes ertoe bijdragen dat belangstellenden met nóg meer interesse naar ons landschap kijken dan ze al deden, heb ik een van mijn belangrijkste doelstellingen bereikt.

Ik ben daarom erg blij dat dit product op de website van de Groninger Archieven kan worden gepresenteerd. Door deze vorm van publiceren voel ik me ook wat vrijer met betrekking tot de presentatie. Deze heb ik, zowel voor wat betreft de inhoud als ten aanzien van de stijl, wat losser gelaten dan in een traditionele publicatie gewoon is.

Het is de bedoeling dat de elf delen van ‘Groningen en het Drentse water’ in duplo zullen worden gepresenteerd:

- een webpublicatie met annotatie en illustraties die naar believen kunnen worden aangeklikt en vergroot
- een te downloaden PDF-versie van het cursusmateriaal met (een keuze uit) de plaatjes die ik tijdens de ‘colleges’ liet zien.

Een kronkelend verhaal

Uit de aard der zaak worden in ‘Groningen en het Drentse water’ onderwerpen behandeld die ook in *Een kronkelend verhaal* zijn besproken. In enkele gevallen hebben het verschijnen

van nieuwe onderzoeksverslagen en mijn eigen voortgezette naspeuringen in de archieven geleid tot verandering van inzicht. Het gaat daarbij gelukkig nooit om de grote lijn, enkel om details van ondergeschikte betekenis. Thema's waarvan ik vond dat ze in *Een kronkelend verhaal* voldoende behandeld zijn, heb ik hier wat beknopter besproken, maar zijn soms wel wat ruimer geïllustreerd. Uitgebreid en gedetailleerd ben ik ingegaan op onderwerpen die in het boek niet of slechts summier aan bod zijn gekomen. In het bijzonder in die gevallen heb ik nogal wat 'oud nieuws' te melden dat nog niet eerder is gepubliceerd. Helemaal nieuw zijn de delen over het conflict tussen Aduard en Drenterwolde over een obstakel in de Hunze dat in 1285 speelde, over de 'inlating' van Middelbert en Engelbert in het Scharmerzijlvest in 1370 en over de ontwikkelingen in het gebied ten westen van de Hondsrug, tot aan de omgeving van Grijpskerk toe.

Jan van den Broek

Groningen, voorjaar 2015

Opzet

De stof van 'Groningen en het Drentse water' is als volgt over 11 delen verdeeld:

- 1 Inleiding: waterschapsgeschiedenis in Groningerland en de fysisch-geografische achtergrond
 - 1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen
 - 1.2 Reliëf
 - 1.3 Enkele algemene opmerkingen
- 2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze (1285)
 - 2.1 Een oorkonde uit 1285
 - 2.2 De politieke en geografische achtergrond
 - 2.3 De tekst
 - 2.4 Interpretatie
 - 2.5 Nawerking
- 3 Het Nieuwe Gat (1321-1322)
 - 3.1 De Acht Zijlvesten
 - 3.2 Een oorkonde uit 1321/1322
 - 3.3 Vragen en antwoorden
 - 3.4 Het Nieuwe Gat later
- 4 Schilligeham, Redwolde en Paddepoel (1323-1365)
 - 4.1 Het probleem
 - 4.2 Zijlen bij Schilligeham (1323)
 - 4.3 Het Winsumerzijlvest
 - 4.4 Zijlen in Redwolde en de Paddepoel (1332)
 - 4.5 Tussen Harssens en de Mude
- 5 Tussen Aduard en Drentse A (13e-14e eeuw)
 - 5.1 Sporen
 - 5.2 Verschillende rivieren
 - 5.3 Eerste ingrepen
 - 5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard
- 6 Arbere en het Aduarderdiep
 - 6.1 Een nieuwe zijl bij Arbere (1313)
 - 6.2 Een nieuwe zijl in Aduard (c. 1335)
 - 6.3 Een nieuwe zijl bij Wierum (1360)
 - 6.4 De zijlbrief van het Aduarderzijlvest (1382)
 - 6.5 Het Aduarderdiep gegraven (c. 1400)
- 7 De Hunze omgeleid (c. 1400)
 - 7.1 Middelbert en Engelbert (1370)
 - 7.2 Schuitendiep en Selwerderdiep
 - 7.3 Tillen, Kleislout en Boterdiep
 - 7.4 De gevolgen

- 8 Alle kanten op
 - 8.1 Het Westerdiep naar Wierum
 - 8.2 Noorddijk, Wetsingerzijk en Westerdijk
 - 8.3 De Stadshamrikken
 - 8.4 Selwerd en Paddepoel
- 9 Kleislout, Selwerderdiep en Boterdiep
 - 9.1 *'Twe staddepen'*
 - 9.2 Kleislout, *'Nye Graft'* en Boterdiep
 - 9.3 Noorderhoogebrug
 - 9.4 Slot
- 10 Tussen Aduard en Grijpskerk 1
 - 10.1 Aduard en omgeving
 - 10.2 Woldgeul
 - 10.3 Oost-Vredewoldertocht
 - 10.4 Oxwerderzijk
- 11 Tussen Aduard en Grijpskerk 2
 - 11.1 *'Belangrijk, maar duister'*
 - 11.2 Terug naar Oxwerd
 - 11.3 Inpolderingen
 - 11.4 De Pompelanden en Ypegat
 - 11.5 Alles naar Niezijk
 - 11.6 Een grondvaste landdijk
 - 11.7 Een laatste beetje Drents water

Gebruikte afkortingen

B&R	Burgemeesters en Raad (het dagelijks bestuur van de stad Groningen)
DA	Diarium Alting: W.J. Formsma en R. van Roijen (eds), <i>Diarium van Egbert Alting, 1553-1594</i> . RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964)
G&DW	Groningen en het Drentse water
GrA	Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven
GVA	<i>Groningsche Volksalmanak</i>
OGD	P.J. Blok e.a. (eds.), <i>Oorkondeboek van Groningen en Drente</i> . 2 dln. (Groningen 1896-1899)
RFH	<i>Rerum Frisicarum Historia</i> , het grote geschiedwerk van Ubbo Emmius over de geschiedenis van de Friese landen (Leiden 1616)
T	Toegang De verwijzing T2100-12 betekent dus: Groninger Archieven, toegang 2100 inventarisnummer 12.

Geraadpleegde publicaties

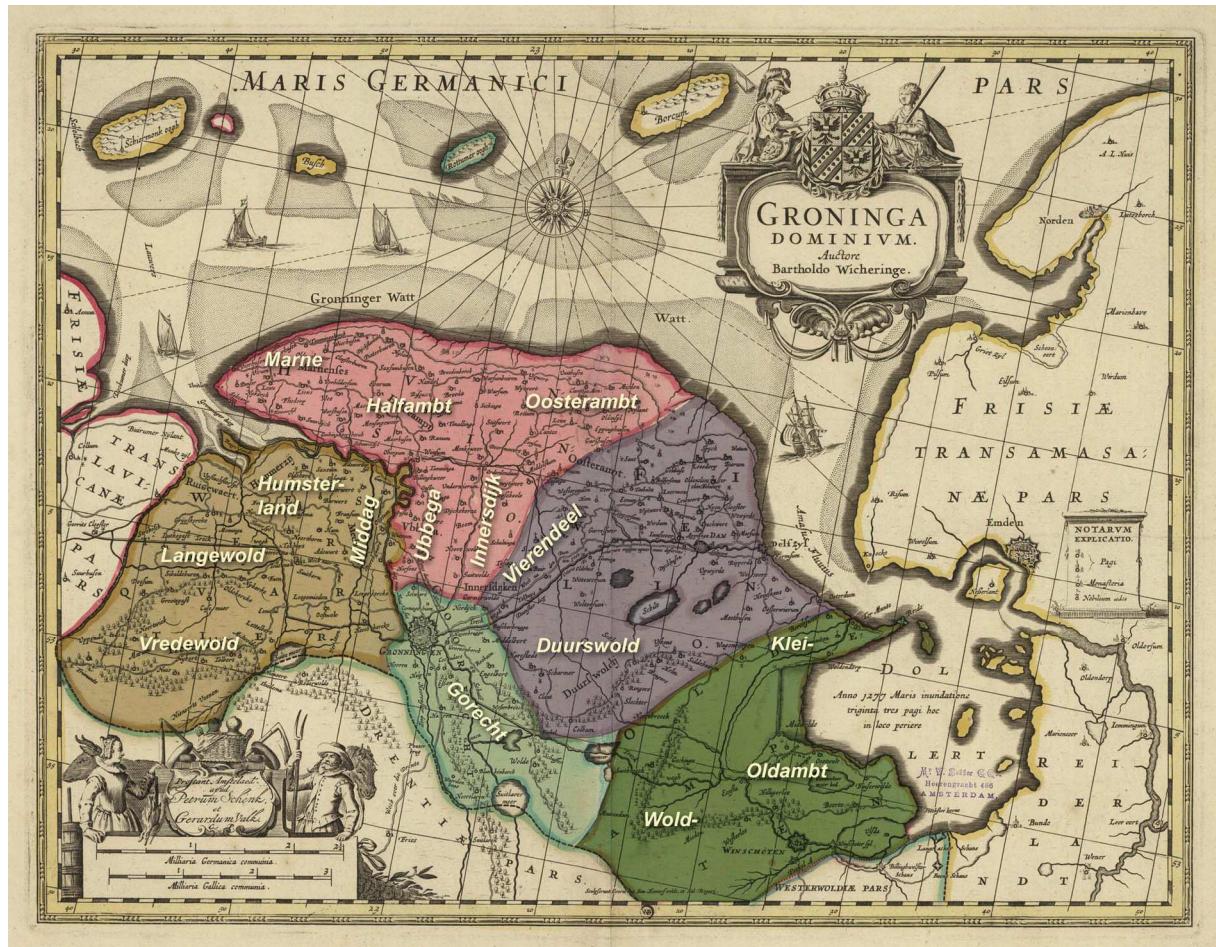
- G. Acker Stratingh, *Aloude staat en geschiedenis des vaderlands. Eerste deel. De bodem en de wateren* (Groningen 1847)
- Redmer Alma e.a. (red.) *Winsum 1057-2007* (Winsum 2007)
- A.J. Andreae, *De Lauwerszee, nagespoord in hare wording, haren omvang en hare verschillende bedijkingen* (Leeuwarden 1891)
- Nico Attema, 'Ypegat, overblijfsel van een vergeten dijkdoorbraak', in *Historische Kring Zuidhorn*, december 2010, 10-15
- A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* ('s-Gravenhage 1905)
- G. van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (Utrecht 2006)
- A. Beuse e.a. (red.), *Boerderijen in en om Noordhorn, Zuidhorn en Brilt* (Bedum 2009)
- P.J. Blok, J.A. Feith, S. Gratama, J. Reitsma en C.P.L. Rutgers, *Oorkondeboek van Groningen en Drente*. 2 dln. (Groningen 1896 en 1899)
- M.C. Blom e.a., *De laatmiddeleeuwse Cleislout blootgelegd. Een archeologische opgraving aan het Boterdiep te Groningen, gemeente Groningen (Gr.)* ARC-Publicaties 153 (Groningen 2007)
- P.Th.F.M. Boekholt e.a., *Geschiedenis van Zuidhorn* (Zuidhorn 1986)
- J.W. Boersma, 'De Groninger St. Walburgkerk en haar bouwheer', in: J.W. Boersma e.a., (red.), *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 175-192
- J.W. Boersma, 'De opgraving van de abdij Aduard', in: Jan Arkema e.a. (red.), *Eén klooster, drie dorpen: geschiedenis van Aduard, Den Ham en Den Horn, 1192-1992* (Bedum 1992) 37-46
- W. Boetze (red.), *Middag-Humsterland. Kroniek van een noordelijk landschap* (Groningen 2011)
- Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007)
- Jan van den Broek (transcriptie en annotatie), *Het verbaal van dr. Wilhelmus Hammonius, syndicus van de stad Groningen, I. 1587-1589* (Groningen 2008)
- Jan van den Broek (vert.), *Voor God en mijn koning. Het verslag van kolonel Francisco Verdugo over zijn jaren als legerleider en gouverneur namens Filips II in Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Friesland, Overijssel en Lingen (1581-1595)*. Met inleiding en toelichting. Groninger Bronnenreeks 3 (Assen 2009)
- Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011)
- Jan van den Broek, *Welke Apoort bedoelt u? Aantekeningen over de westelijke toegang tot de stad Groningen* (2013)
- J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* dl. 2 (1300-1450) (Franeker 1996)
- J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* dl. 4 (1575-1675) (Franeker 2000)
- H. Buitenhuis, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen aan de zuidkant van de rijksweg N355 tussen Groningen en Zuidhorn (Gr.)* ARC-Rapporten 2008-78 (Groningen, 19 juni 2008)
- W.J. Buma (ed.), *Die Brokmer Rechtshandschriften* ('s-Gravenhage 1949)
- W.J. Buma, 'Twa Fryske Toponymen', in: *it Beaken* 12 (1950) 143-148
- W.J. Buma en Wilhelm Ebel (eds.), *Das Brokmer Recht* (Göttingen 1965)
- J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612
- Jan Delvigne, *Middag-Humsterland. Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap*. Archeologie in Groningen 4 (Profiel 2008)
- Robertus Keuchenius Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita, of Verzameling van onuitgegeven oude charters en stukken betreffende de provincie Groningen, aanvang nemende*

- met de vroegste tijden en eindigende met het laatste van de veertiende eeuw, 4 dln. (Groningen, 1822-1830)
- M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*, 3 dln. (Zwolle, [2008-2009])
- J.H.N. Elerie en G. Overdiep (red.), *Tien eeuwen Hunze. Renaissance van een oerstroomdal* (Groningen 1997)
- Hans Elerie en Gerrie Koopman (red.), *Stroomdallandschap Drentsche Aa. Een arcadisch pronkstuk tussen Assen en Groningen* (Groningen 1996)
- Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616)
- Ubbo Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam deque urbe Groninga in agro eodem et de iure utriusque, cum serie magistratuum praecipuorum* (Groningen 1605)
- Gea van Essen, *Bouwheer en bouwmeester. Bouwkunst in Groningen, Stad en Lande (1594-1795)*. Groninger Historische Reeks 38 (Assen 2010)
- R.P. Exaltus en G.L.G.A. Kortekaas, 'Prehistorische branden op Groningse kwelders', *PaleoAktueel* 19 (2008) 115-124
- Hidde Feenstra, 'Iets over de maatschappelijke structuren in het laat-middeleeuwse Humsterland', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Groninger Historische Reeks 17) (Assen 1998), 31-45,
- H.O. Feith (ed.), *Warfconstitutien en oordeelen Verhandelingen [...]* PEIP VII (Groningen 1863)
- J.A. Feith, *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponeerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901)
- Jan Folkerts, 'Uit de geschiedenis van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98 (1981) 38-60
- W.J. Formsma en R. van Roijen (eds), *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594*. RGP grote serie 111 ('s-Gravenhage 1964)
- W.J. Formsma e.a., *Ommelander Borgen en Steenhuizen*, Groninger Historische Reeks 2 (Assen/Maastricht 1987²)
- W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen* (Groningen 1976)
- W.J. Formsma, 'Delvinaria', in: *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1976-1977* (28-25)
- W.J. Formsma, *Grijpskerk. De geschiedenis van een Groninger gemeente* (Groningen 1986)
- W. Friso en K. Holstein (red.), *Steentil bij Aduard* (Groningen 2010)
- C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910)
- A.E. van Giffen en H. Praamstra, *De Groninger St.-Walburg en haar ondergrond*. Verhandelingen KNAW N.R 78 afd. Letterkunde (Amsterdam 1973)
- H.A. Groenendijk en W.A.B. van der Sanden, 'Een verdronken weg in het Zuidlaardermeer. Verslag van een ongewoon onderzoek', in: *Drentse Volksalmanak 2007*, 131-187
- Henny Groenendijk, Hans van der Plicht & Harm Jan Streurman, 'Steentil, an early stone bridge in the monastic landscape of Groningen, the Netherlands', in: *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4-1 (October 2012) 159-166
- L. Hacquebord en A.L. Hempenius, *Groninger dijken op deltahoogte* (Groningen 1990)
- H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?' in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 7 februari 1976
- B. van Heuveln, 'Verveningen', in: *Het Drentse Landschap* (Zutphen-Assen 1984)
- F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530*. 2 dln. (Den Haag 2012)

- P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570'; in: T. de Nijs en E. Breukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572 I* (Hilversum 2002)
- J.Y. Huis in 't Veld e.a., *Het Hoogetheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen*. Stadse Fratsen 28 (Groningen 2011)
- H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991)
- D. Kloppenburg, *Niveauperanderingen gedurende onze jaartelling in verband met de waterstaatkundige ontwikkeling van ons land, in het bijzonder die der provincie Groningen* (Grijpskerk 1952)
- D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', in: *TKNAG*, dl. 61 (1944), p. 329-356, 429-455, 548-570
- Egge Knol e.a. (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* (Veendam/Groningen 2005)
- O.S. Knottnerus, *Fivelboezem. De erfenis van een verdwenen rivier*. Archeologie in Groningen 2 (Bedum 2005)
- O.S. Knottnerus, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water*. Archeologie in Groningen 3 (Bedum 2008)
- P.B. Kooi, 'Bedum (Gr.), Wierde, Veenterp, Dijkdorp?', in: *Paleo-Aktueel* 7 (Groningen 1996) 88-90
- Piet Kooi, *Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum* (Bedum 1997)
- J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen/Batavia 1939)
- Gert Kortekaas, 'Graven in Lieuwederwolde' in *Hervonden Stad* 1 (1996) 51-62
- Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1998' in: *Hervonden Stad* 6 (1999) 6-25
- Gert Kortekaas, 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000) 4-24
- Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* (Groningen 1839²)
- Leopold von Ledebur, *Die Fünf Münsterschen Gaue und die Sieben Seelande Friesland's. Ein Beitrag zur Geographie des Mittelalters* (Berlin 1836)
- W.A. Ligtdag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995)
- G.H. Ligterink, 'Antikwiteiten uit het Groninger Westerkwartier' (2), *Driemaandelijks bladen* 12 (1960)
- G.H. Ligterink, *Tussen Hunze en Lauwers. Kultuur-historische schetsen uit het Groninger Westerkwartier* (Groningen 1968)
- Jakob Loer, 'De abtenkroniek en de bouw van de Sint-Bernardusabdij', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De Abtenkroniek van Aduard, Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) 107-152
- Jakob Loer, 'Wanneer is het Aduarderdiep gegraven?', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2014*, 16-33
- J. Loonstra, G. Overdiep en M. Schroor, *Tien eeuwen Hunze; renaissance van een oerstroombal* (Groningen 1997)
- August Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (1888 Norden en Leipzig, herdrukt 1965 Darmstadt)
- P.H. Meekhoff Doornbosch, *Catalogus van de archieven der zijlvestenijen en dijkrechten, welke thans het waterschap Hunsingo vormen* (Groningen 1905)
- Jan Meijering en Henny Groenendijk, 'Bodem en landschap', in: W. Friso en K. Holstein (red.), *Steentil bij Aduard* (Groningen 2010) 9-16
- Jan Meijering, 'Van Caspar de Roblesdiep tot Van Starkenborghkanaal' in: *Historisch Jaarboek Groningen 2012* (24-43)
- Marijke Miedema, *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (Dieren 1983)
- J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard*, 153-172

- J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij van Aduard', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard*, 173-202
- Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) Middeleeuwse studies en bronnen CXXI
- J.N. Nap, 'Ommelander zijk- en dijkrechten uit de 15^e en 16^e eeuw', in: *Verslagen en mededelingen (van de) Vereeniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, dl. IV nr. II (1899) 36-78
- G.A. Nauta, *Oudfriesche woordenlijst. Met de vertaling in het Nederlandsch en vergelijking met Nieuwwestfriesche woorden* (Haarlem 1926)
- T. de Nijs en E. Breukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572 I* (Hilversum 2002)
- Paul Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen', in: Redmer Alma e.a. (red.), *Winsum 1057-2007*, 65-87
- Jan Oldenhuis, 'Lagemeeden, een merkwaardige plek voor een kerk', in: *Stad en Lande* 2010 nr. 4, 41-43
- G. Overdiep, 'Het tijdstip van het graven van het Schuitendiep ten zuidoosten van Groningen', *Us Wurk* 21-22 (1972-1973) 187-191
- Paul Panjkovic, 'Wonen op veen in de Lagemeeden', in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2014, 134-136
- H. Praamstra, 'Sporen van laat-middeleeuwse tichelbedrijven aan het Selwerderdiepje bij Groningen', *Groningse Volksalmanak* 1958, 127-144
- H. Praamstra und J.W. Boersma, 'Die archäologische Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)', in: *Palaeohistoria* 19 (1977) 173-259
- L.M. Pronk-Wiersema en J.J. Delvigne, *Het reilen van de zijl; enkele 15e eeuwse regels van het Aduarderzijkvest* (Ezinge 1988)
- S.P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijk', in: *GVA* 1924, 108-120
- W. Roeleveld, *The Morphology of the Pleistocene Surface in the Marine-Clay District of Groningen*. Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek Jrg. 20-21, 1970-1971 (Den Haag 1972)
- W. Roeleveld, *The Groningen coastal area. A study in Holocene geology and lowland physical geography* (Amsterdam 1974)
- O.D.J. Roemeling, 'Enkele adellijke geslachten in Drenthe in de middeleeuwen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 90 (1973), 190-217 en 238-298
- O.D.J. Roemeling, 'De "Wolde" parochies tussen Ten Boer en Bedum', in: *Driemaandelijks Bladen voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*, nr. 29 (1977) 55-74
- J.W. Schaap, 'De burggraven van Groningen', in: *De Nederlandsche Leeuw* 96 (1979), 71-104
- Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985)
- Remi van Schaik e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002)
- Remi van Schaik, 'Binnen- en buitendijs: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaik e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002)
- Meindert Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen. 1850-1995* (Groningen 1995)
- Meindert Schroor, *De Atlas der Provinciëlanden van Groningen (1722-1736)* (Groningen 1996)
- Meindert Schroor en Charles van den Heuvel, *De Robles atlassen. Vestingbouwkundige plattegronden uit de Nederlanden en een verslag van een veldtocht in Friesland in 1572* (Leeuwarden 1998)
- Meindert Schroor, 'De waterstaat van de gemeente Winsum en omstreken, 1300-1850', in: *Winsum 1057-2007* (Winsum 2007) 107-124

- Meindert Schroor en Jan Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007)
- Meindert Schroor, *Historische atlas van Groningen. Van esdorp tot moderne kennisstad* (Amsterdam 2009)
- G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, 5 dln. (Leeuwarden 1768-1793)
- B.W. Siemens, 'Tie-geen Boterdiep', *Groningen – cultureel maandblad* 9^e jaargang (1967) 65-73
- B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974/1975)
- [A.J. de Sitter] *Tegenwoordige Staat (...) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794)
- A.J. de Sitter, *Voorlopig register van charters, privilegien, placaaften, ordonnantien enz. Stad en Lande betreffende, en kunnende dienen tot het opmaaken van derzelve Groot Placaat en Charter-boek, loopende tot aan de reductie, of het jaar 1594* (Groningen 1789)
- L.A.H. de Smet, *De bodem van Groningen* (Wageningen 1965) Stiboka; toelichting bij blad 1 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000
- M.D. Teenstra, *Stads- en dorpskroniek van Groningen Friesland Drente*, 2 dln. in 1 band (Leeuwarden 1974)
- Bert Tuin, 'Kapel en kerkhof bij de Brunne' in: *Hervonden Stad* (2012) 133-146
- Bert Tuin, 'De Middeleeuwse waterpoorten van Groningen', in: *Hervonden Stad* 19 (2014), 87-102
- Johan van Veen, 'De Fivel en hare verzanding; bewerkt uit de nagelaten aantekeningen van P.M. Bos', *TKNAG*, 47 (1930), 673-692 en 773-801
- Froukje Veenman en Bert Tuin, 'Verslag archeologie in 2009', in: *Hervonden Stad* 15 (2010) 6-32
- Froukje Veenman, 'Verslag archeologie in 2013', in: *Hervonden Stad* 19 (2014) 7-30
- J.R. Veldhuis, *Een archeologisch inventariserend veldonderzoek door middel van proefsleuven (IVO-P) in het plangebied Meerstad, gemeente Groningen (Gr)*, met een bijdrage van K.L.B. Bosma. ARC-Rapporten 2010-206, Groningen, 2011
- H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland 1773-1794* (Heveskes 2003)
- Oebele Vries, "'Enen doetslach an de Westvreezen". Rond de slag bij Oxwerderzijl', in: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Groninger Historische Reeks 17), 47-60
- Wobbe de Vries, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica*; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap X (1936) 97-163
- W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946)
- E.J. Werkman, 'De doorgravingen van het Reitdiep in het begin der zeventiende eeuw', in: *GVA* 1934, 110-145
- E.J. Werkman, 'De doorgraving van het Adorper Rak' [1660-1661], in: *GVA* 1939, 168-177
- Ben Westerink, 'Enumatil; het landschap op z'n kop. Oude dijken in Groningen' (*Groeninghen Historisch*, april 1993)
- Nicolaus Westendorp, *Eerste leerrede, gehouden in de nieuwe kerk te Sebaldeburen, benevens eene oudheidkundige verhandeling* (Groningen 1809)
- Ben Westerink e.a., *Hoogte op kleur. De Noord-Nederlandse landschappen verklaard vanuit de hoogtekaart* (Groningen 2011)
- J. Wieringa, 'Het toponiem Lent. Herinnering aan de scheepvaart op de Hunze', in: *Driemaandelijke bladen* 1976, 49-53
- W.J. Wieringa, *Het Aduarderzijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946)
- Worp Tyaerda van Rinsumageest ('Worp van Thabor'), *Kronijken van Friesland* IV (Leeuwarden 1850)
- Jeroen Zomer, *Landschapsgeschiedenis van Roderwolde. Een interdisciplinair onderzoek naar de natuurlijke landschapsgenese van een woldgebied in de Kop van Drenthe en de kolonisatie en ontginning in de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd* (Groningen 2009)

De landschappen van Groningerland en de namen van hun onderdelen, ingetekend in een versie van de provinciekaart van Bartold Wicheringe die omstreeks 1700 is verschenen.

Vredewold, Langewold, Humsterland en Middag vormen samen het Westerkwartier, Hunsingo bestaat uit de Marne, Halfambt, Oosterambt, Ubbega en Innersdijk. Het Vierendeel en Duurswold zijn onderdelen van Fivelgo. De genoemde gebieden vormen samen de Ommelanden.

De landstreek Middag behoorde oudtijds tot Hunsingo. Ze werd vermoedelijk pas vanaf de vijftiende eeuw tot de 'Westerse kwartieren' gerekend.

Het Gorecht (ook wel 'Gericht van Selwerd' of 'Go en Wold' genoemd) en de beide Oldambten (het Klei-Oldambt en het Wold-Oldambt) zijn zogenaamde 'stadsjurisdicties'. De stad Groningen bezat de overheidsrechten over deze gebieden.

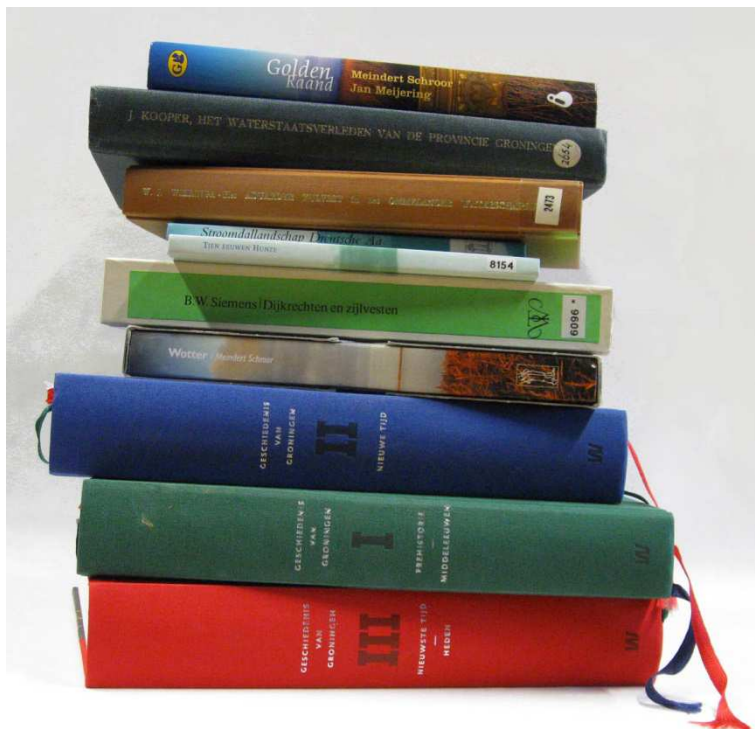
GrA T1536-5123

1 Inleiding

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

1.2 Het reliëf

1.3 Enkele algemene opmerkingen

‘Van alle gewesten, waaruit Nederland bestaat, is er geen, waar de studie van den bodem te allen tijde hooger in eere is gehouden dan in het gewest Groningen’. Dit schreef prof. J. van Baren in het levensbericht over Simon Petrus Rietema in de Groningsche Volksalmanak van 1926.

Het kan zijn dat dit in Van Baren's tijd klopte, maar in de nieuwe *Geschiedenis van Groningen* wordt, in tegenstelling tot de *Historie van Groningen* van 1976, juist opvallend weinig aandacht geschonken aan de waterstaatsgeschiedenis.² Over het algemeen lijken professionele historici er niet veel mee op te hebben.

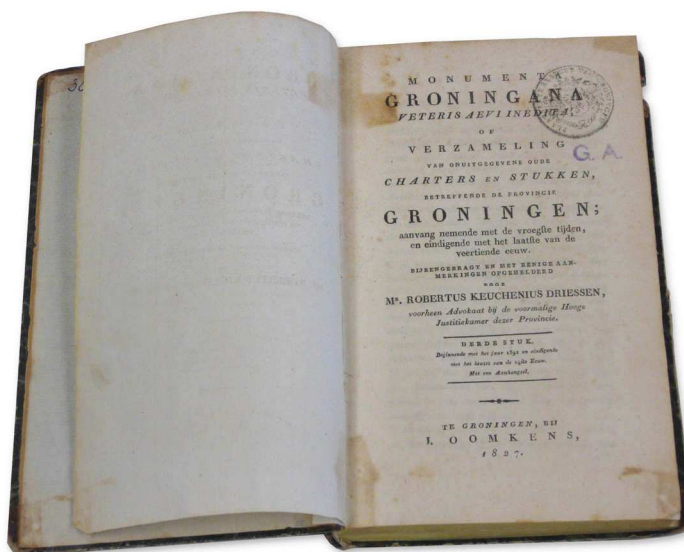
Dat is jammer, want in een gebied als het onze heeft het water altijd een grote invloed gehad op het landschap en het leven van de mensen die er woonden en wonen. Het landschap vormt niet alleen het decor waartegen het menschenleven zich afspeelt, het speelt

² W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen* (Groningen 1976) en M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*, 3 dln. (Zwolle, [2008-2009]).

ook zelf een actieve rol. Het is ook zelf acteur in het drama dat geschiedenis heet. Het is dan ook niet vreemd dat zowat elke publicatie over dorps- of streekgeschiedenis een hoofdstuk bevat over de waterstaatkundige en landschappelijke ontwikkeling. De auteurs ervan hebben zelf vrijwel nooit onderzoek gedaan. Ze baseren zich allemaal op oudere publicaties.

Door wie zijn die dan geschreven?

Degenen die zich met de waterschapsgeschiedenis hebben bezig gehouden zijn vaak – gezien vanuit het oogpunt van de professionele historicus – amateurs: artsen, juristen, boeren, een civiel ingenieur, geografen. W.J. Wieringa, die in 1946 een studie publiceerde over de geschiedenis van het Aduarderzijlvest en het Ommelander waterschapswezen,³ is een uitzondering.

R.K. Driessen: *Monumenta Groningana veteris aevi inedita* (1827)

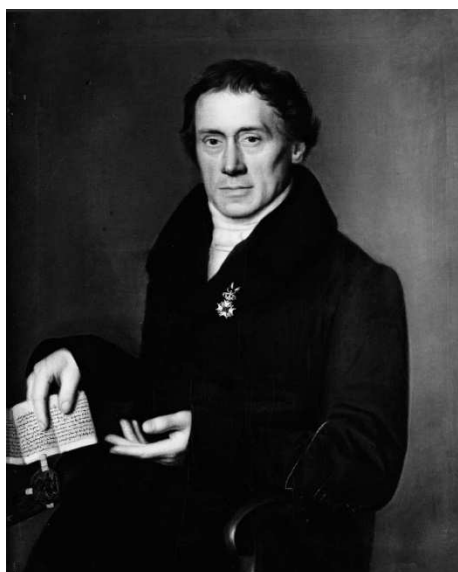
Aanvankelijk waren het vooral archivariissen en 'liefhebbers van de oudheidkunde' die over waterstaatkundige onderwerpen publiceerden. Zij waren dus allesbehalve specialisten. Juristen als R.K. Driessen en H.O. Feith waren in de eerste plaats archivaris: ze brachten oude bronnen bijeen, beschreven, publiceerden en becommentarieerden ze. Ze probeerden de oude teksten te interpreteren en kwamen op die manier tot verhalen over de waterstaat. Hun invalshoek is ook de mijne.

Van echte specialisten was in de negentiende eeuw geen sprake. Eigenlijk bestond ook 'geschiedenis' nog niet als een wetenschappelijke discipline.

Driessen was secretaris van de Ommelanden en wist als zodanig ook uit eigen ervaring hoe belangrijk het landschap en de waterhuishouding waren en zijn voor het reilen en zeilen van het gewest en zijn bewoners. Hij kende de provincie op zijn duimpje en wist verrassend veel over het landschap en zijn geschiedenis. Zijn hoofdwerk is een editie (met commentaar) van oude bronnen voor de Groninger geschiedenis, de *Monumenta Groningana veteris aevi*

³ W.J. Wieringa, *Het Aduarderzijlvest in het Ommelander waterschapswezen* (Groningen 1946).

inedita, ('onuitgegeven Groningse gedenkstukken van het verleden'), die in drie delen verscheen.⁴

De Feithen

De juristen H.O. Feith I (1778-1849) en zijn zoon H.O. Feith II (1813-1895) waren echte notabelen. Ze waren actief als advocaat, raadsheer bij de rechterlijke macht en bestuurder. Daarnaast waren ze archivaris. Ze maakten deel uit van een groep van liefhebbers (en kenners) van de Groninger geschiedenis.

G. Acker Stratingh (1804-1876), arts en geschiedvorser

Naast de beide Feithen was de arts Gozewinus Acker Stratingh (1804-1876) een bekende allesweter en veelschrijver. Samen met H.O. Feith II en W.B.S. Boeles schreef hij de bekende *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* (1864-1873) vol. Met de Winschoter burgemeester G.A. Venema schreef hij ook een studie over de Dollard (1855), die in 1979 werd heruitgegeven.

⁴ Robertus Keuchenius Driessen, *Monumenta Groningana veteris aevi inedita, of Verzameling van onuitgegeven oude charters en stukken betreffende de provincie Groningen, aanvang nemende met de vroegste tijden en eindigende met het laatste van de veertiende eeuw*, 4 dln. (Groningen, 1822-1830).

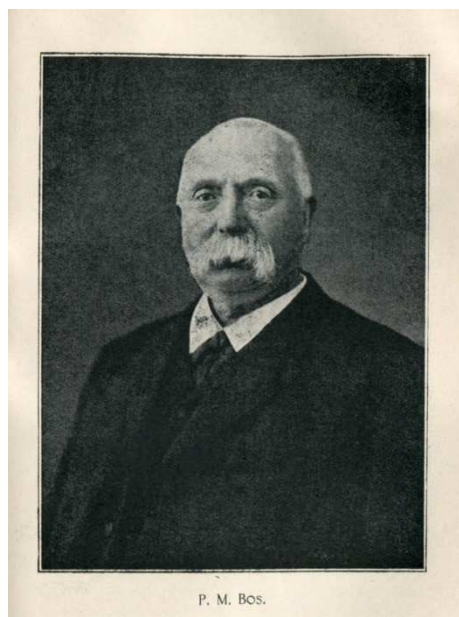
Dr. Rembertus Westerhoff (1801-1874)

Een iets oudere tijdgenoot van Acker Stratingh was Rembertus Westerhoff (1801-1874), ook al arts, te Warffum.

Westerhoff was nog veel meer dan Acker Stratingh een alleskunner en allesweter. Hij was behalve arts ook botanicus, natuurkundige en historicus, en hij deed ook aan politiek. Hij zat als Thorbeckiaans liberaal in de Tweede Kamer. Hij richtte het Provinciaal Kabinet van Oudheden op, de voorganger van het Museum van Oudheden van jhr. mr. J.A. Feith, dat op zijn beurt weer de voorganger was van het huidige Groninger Museum.

Samen met Acker Stratingh schreef hij een *Natuurlijke historie der provincie Groningen* (1839). Hij publiceerde in de *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* van 1869 een 'Bijdrage tot de oude geographie der provincie Groningen', maar werd vooral bekend door zijn publicaties over de 'kwelderkwestie' (*De kwelder-kwestie nader toegelicht, of Betoog dat de kwelderlanden en aanwassen, langs onze wadden gelegen, niet zijn de eigendom van den staat, maar der tegenwoordige partikuliere bezitters en niet vallen onder het bereik van het art. 538 van den code civ. of onder dat van het daarop gebouwde keizerlijke decreet van den 11 januarij 1811, voorgedragen in de vergadering van het Groninger Genootschap Pro Excolendo Jure Patrio, mei 1843 en later hier en daar bijgewerkt en met aantekeningen vermeerderd*, Groningen 1844).

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

Pieter Mennes Bos (1844-1919)

Ik ga nog even door met het bespreken van oude knarren. Ze zijn tegenwoordig een beetje in vergetelheid geraakt, maar toen ik bijna 45 jaar geleden bij het Rijksarchief in de provincie Groningen kwam werken was dat nog niet zo. Niet dat hun werken nog druk werden gelezen, maar men kende wel hun namen en als het nodig was wist men hun publicaties ook te vinden. Ze verdienen het om nog eens op een rijtje te worden gezet.

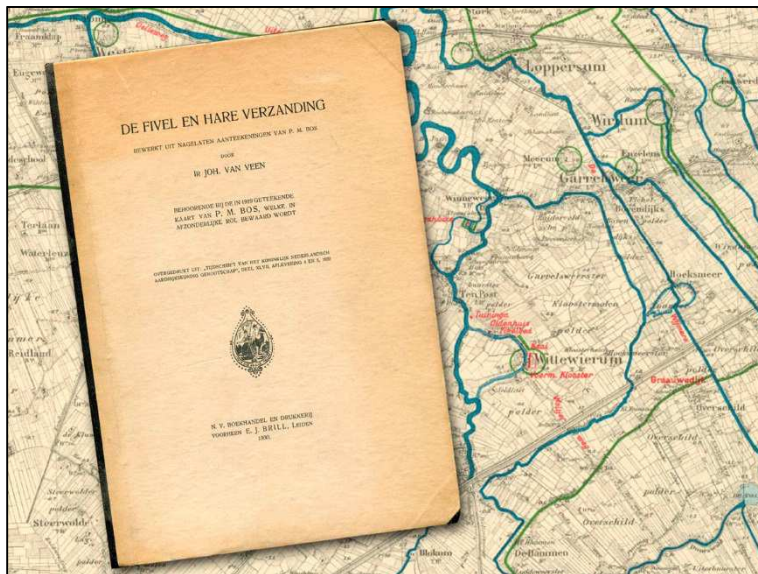
Een generatie jonger dan Acker Stratingh en Westerhoff zijn boer Pieter Mennes Bos, de arts Sybrand Pieter Rietema en de boer en bestuurder Doeke Kloppenburg. Pieter Mennes Bos was landbouwer op het Zandster Voorwerk in Zijldijk en werd bekend door zijn onderzoek naar de Fivel.

‘Hij behoorde tot die mensen, die zich onophoudelijk bij het gaan door de velden afvragen: “Waarom is daar een bocht in den weg? Waarom ligt die boerderij zoo ver van den weg? Waarom is die sloot krom?” enz. enz.’ (Johan van Veen in de inleiding op *De Fivel en hare verzanding*).

Bos maakte op de fiets verkenningstochten door de omgeving, tot in het Drentse bovengebied aan toe. Hij deed dat soms samen met zijn vriend, de oudheidkundige Jakob Vinhuizen van Middelstum (1858-1933).

In het Drentse lieten ze zich gidsen door een kenner van de streek, de schrijver, dichter en volkskundige Harm Tiesing uit Borger.

'De Fivel en hare verzanding'

Na Bos' overlijden heeft de in Uithuizermeeden geboren ir. Johan van Veen ('de geestelijke vader van het Deltaplan') zijn nagelaten aantekeningen bewerkt en ervoor gezorgd dat ze gepubliceerd werden. Ze verschenen tien jaar na Bos' dood in twee afleveringen van het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*.⁵

Ofschoon de titel de indruk wekt dat Bos zich alleen voor de Fivel interesseerde, betreffen zijn aantekeningen ook de waterstaatkundige toestand in andere delen van het gewest.

Oog voor kronkels

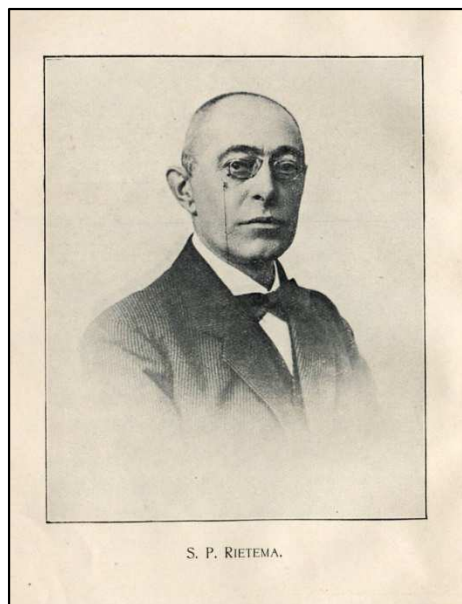
Voor het eerst werden in een soortgelijk werk ook foto's opgenomen, die op aanwijzing van Bos waren gemaakt door Willem Frederik Pastoor te Loppersum (1884-1972).

⁵ Johan van Veen, 'De Fivel en hare verzanding; bewerkt uit de nagelaten aantekeningen van P.M. Bos', *TKNAG*, 47 (1930), 673-692 en 773-801.

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

De foto's illustreren de werkwijze van Bos: hij signaleerde kronkels en andere afwijkingen van het normale, rationele patroon en trok daaruit zijn conclusies. Zijn aantekeningen laten zien dat hij de literatuur over het landschap heeft gelezen, maar aandacht aan oude schriftelijke bronnen schenkt hij niet. Het landschap zelf is zijn voornaamste bron.

Nog meer dan aan de foto's is dat te zien aan de kaart die bij 'De Fivel en hare verzanding' hoort. Op een topografische kaart zijn de waterlopen, dijken en zijlen ingetekend zoals Bos die op basis van zijn waarnemingen in het veld had gereconstrueerd.

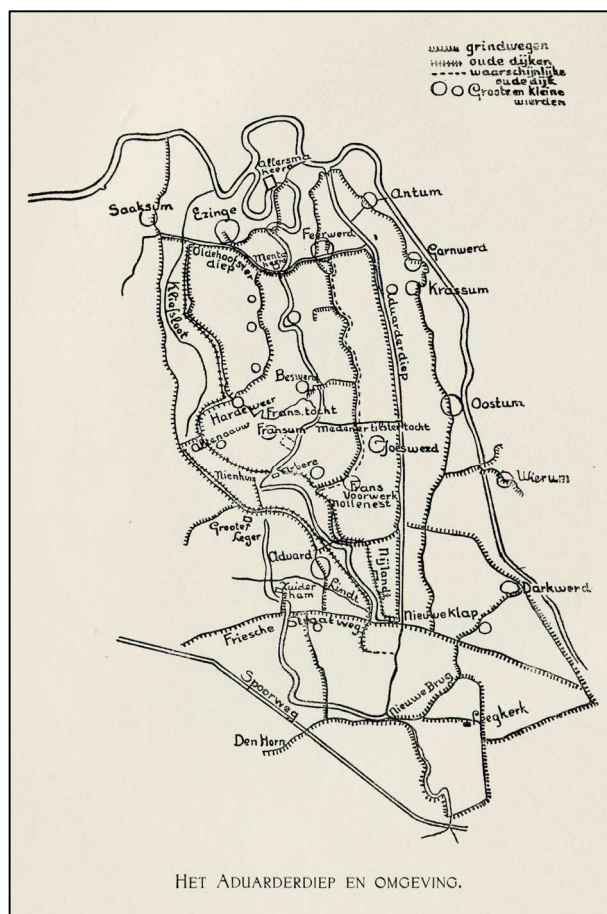

S.P. Rietema (1864-1925)

Ook Simon Petrus Rietema, die arts was in Uithuizermeeden, moest het vooral van het landschap hebben. Hij reed op zijn motorfiets door zijn geliefde Groningerland en gaf zijn ogen de kost. Op basis van zijn waarnemingen stelde hij theorieën op over de ontwikkeling van het landschap.

Rietema ontdekte onder meer de plaats die in een veertiende-eeuwse akte 'Arbere' wordt genoemd. Het gaat om een plek tussen Aduard en Fransum, daar waar wijlen Albert Harkema zijn miniatuurkerkje heeft gebouwd.

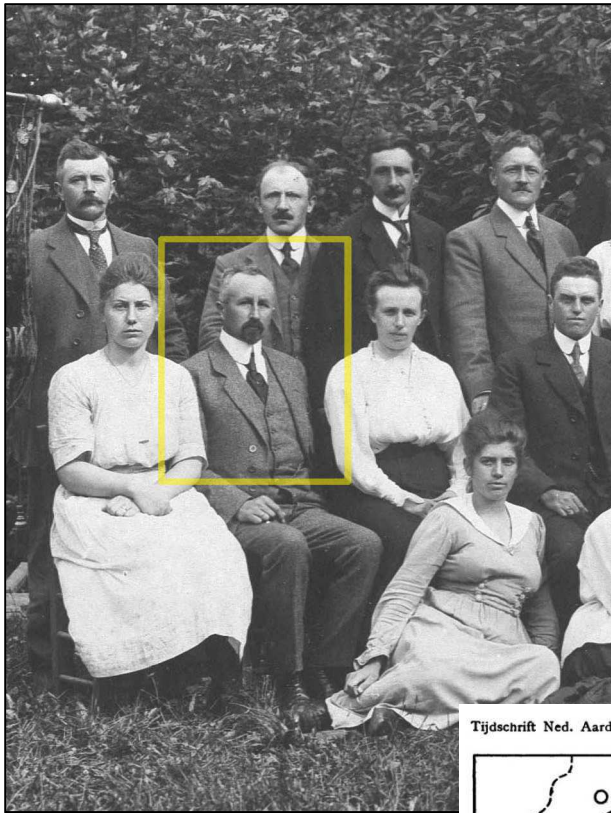
Veel aandacht aan de schriftelijke bronnen schonk ook dokter Rietema niet.

Het Aduarderdiep en zijn omgeving volgens S.P. Rietema⁶

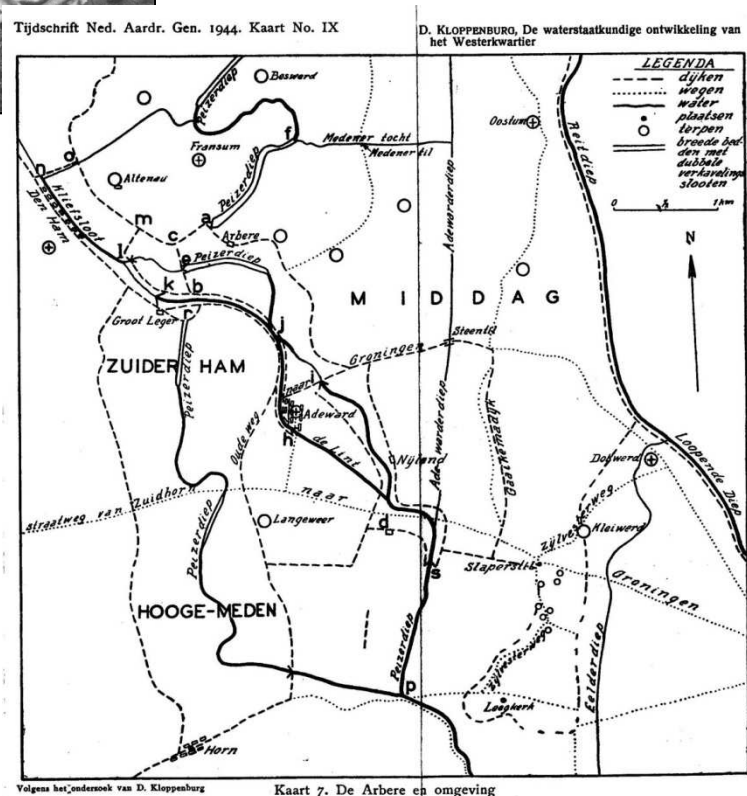
⁶ S.P. Rietema, 'Het Aduarderdiep en de Aduarderzijl', in: GVA 1924, 108-120.

Datzelfde geldt voor de in Munnekeziyl geboren Doeke Kloppenburg (1878-1961), die lange tijd boer is geweest onder Grijpskerk en in die gemeente ook wethouder werd. Hij maakte ook hogerop politieke carrière: hij werd Statenlid en lid van Gedeputeerde Staten.

Doeke Kloppenburg (1878-1961) als lid van de Rederijksvereniging 'Nicolaas Grijp' in Grijpskerk (1917)

Arbere en omgeving volgens D. Kloppenburg (1944)

Kloppenburg was vooral gefascineerd door het verschijnsel van opslibbing en de bedijking van Groningerland. Hij publiceerde in eigen beheer verschillende boeken over de waterstaatkundige ontwikkeling van Nederland. Hij richtte zijn aandacht in het bijzonder op

de veranderingen van het bodemniveau in het Noordzeegebied en de gevolgen daarvan voor de waterhuishouding. Daarbij kon hij gebruik maken van zijn grote kennis van de eigen regio.⁷

Kloppenburg had vooral oog voor het reliëf en probeerde aan de hand van sporen in het landschap en theorieën over opslibbingsprocessen de geschiedenis van de bedijkingen te reconstrueren. In enkele afleveringen van het *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* gaf hij zijn visie op de waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier.⁸ Daarbij besteedde hij onder meer aandacht aan de gecompliceerde situatie bij Aduard.

Met Kloppenburg zijn we al halverwege de twintigste eeuw aangeland. Al eerder maakte ik melding van de archivarissen H.O. Feith I en H.O. Feith II en hun rol in de Groninger geschiedschrijving. Zij interesseerden zich voor alles wat met Stad en Lande verband hield en wisten er ook veel van.

Hetzelfde geldt voor het derde lid van deze archivarissen-dynastie, jhr. mr. J.A. Feith (1858-1913). Johan Adriaan Feith hield zich niet speciaal met de waterstaatsgeschiedenis bezig, maar heeft het onderzoek daarnaar wel bevorderd. Hij deed dit door het inventariseren van de zijlvestenij- of waterschapsarchieven. Daardoor konden belangstellenden – ook niet-Groningers! – de weg vinden in de oude papieren van de waterbeheerders.⁹

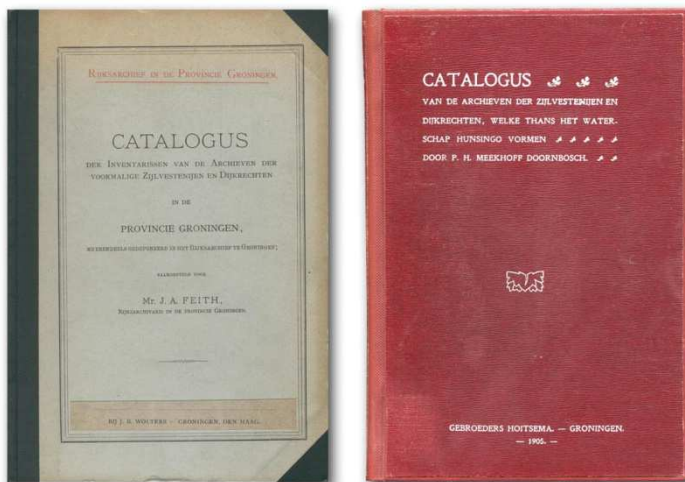

Archivaris jhr. mr. J.A. Feith (1858-1913)

⁷ D. Kloppenburg, *Niveauperanderingen gedurende onze jaartelling in verband met de waterstaatkundige ontwikkeling van ons land, in het bijzonder die der provincie Groningen* (Grijpskerk 1952).

⁸ D. Kloppenburg, 'De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier', in: *TKNAG*, dl. 61 (1944), p. 329-356, 429-455, 548-570.

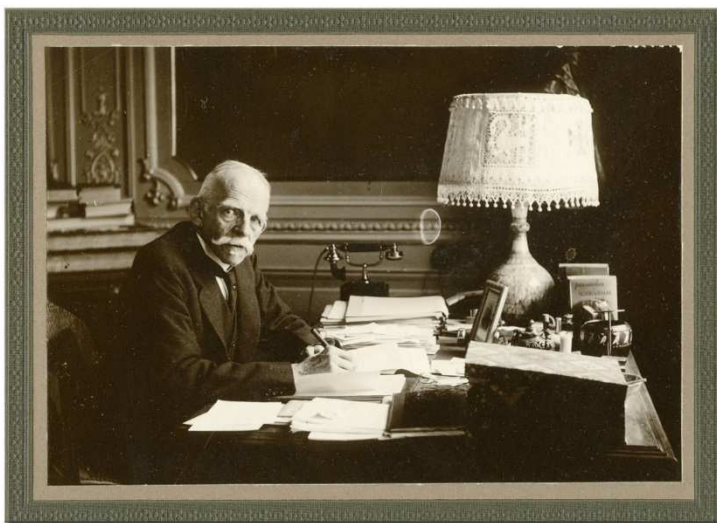
⁹ J.A. Feith, *Catalogus der Inventarissen van de Archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen, meerendeels gedeponneerd in het Rijksarchief te Groningen* (Groningen 1901).

Archiefinventarissen: geen spannende boeken, maar wel nuttig

Links de inventaris van mr. J.A. Feith van 1901, rechts die van P.H. Meekhoff Doornbosch van 1905.

Naast de 'jonge Feith' maakte ook P.H. Meekhoff Doornbosch een catalogus van de waterschapsarchieven, en dan in het bijzonder van die welke afkomstig waren van de zijlvestenijen en dijkrechten die waren opgegaan in het toenmalige waterschap Hunsingo.¹⁰ Deze archieven zijn onlangs door het Noorderzijlvest ter bewaring overgedragen aan het RHC Groninger Archieven.¹¹

CdK Carel Coenraad Geertsema (1843-1928)

Commissaris van de Koningin Carel Coenraad Geertsema was volgens J.A. Feith een 'kenner bij uitnemendheid van de waterstaatsbelangen van de provincie Groningen in vroegere en tegenwoordige tijden'.

Deze magistraat stelde een compleet overzicht samen van alle zeeweringen en waterschappen in de provincie Groningen.¹² Het werk bestond uit twee delen: de

¹⁰ P.H. Meekhoff Doornbosch, *Catalogus van de archieven der zijlvestenijen en dijkrechten, welke thans het waterschap Hunsingo vormen* (Groningen 1905).

¹¹ GrA Toegang nr. 2778.

¹² C.C. Geertsema, *De Zeeweringen, Waterschappen en Polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910).

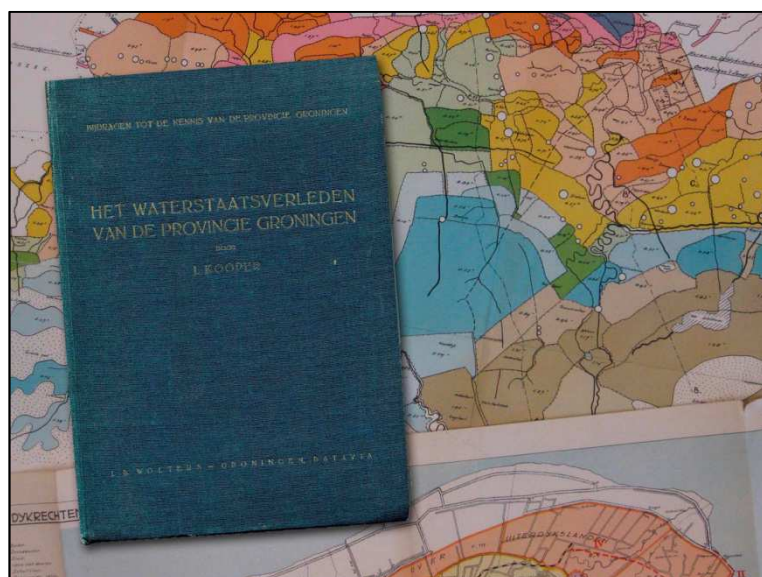
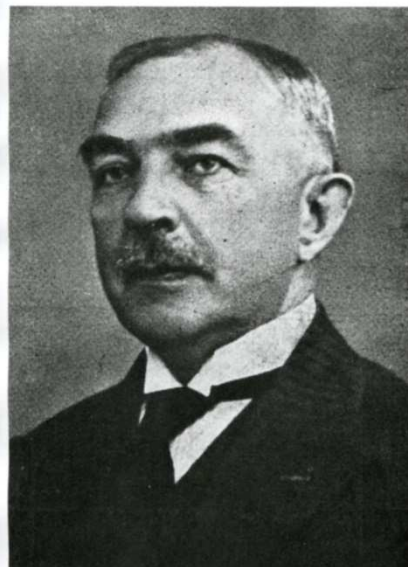
1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

beschrijving (een bij de Erven A. van der Kamp verschenen dikke pil) en een set kaarten, waarop alle toenmalige polders met hun grenzen en hoofdwatervgangen zijn ingetekend.

Een van die niet-Groningers die dank zij de inventarisaties van Feith en Meekhoff Doornbos gebruik konden maken van de schriftelijke bronnen, was de Hagenaar Johan Kooper. Deze genieofficier had in opdracht van Provinciale Staten van Groningen de mogelijkheid onderzocht om een eigen provinciale waterleiding op te zetten. Daarmee had hij zich zo'n goede naam verworven, dat hij in 1915 tot hoofdingenieur van de Provinciale Waterstaat werd benoemd. Hij publiceerde in 1939 als eerste een compleet overzicht van de hele waterstaatsgeschiedenis in het gewest.¹³

Kloppenburg zette zich in zijn geschriften vaak en heftig af tegen de opvattingen van Kooper, maar maakte wel gebruik van de kaartjes die deze 'buitenlander' had getekend. Het lijkt erop dat Kloppenburg moeite had met het feit dat een vreemdeling en ambtenaar als Kooper zich op een terrein begaf dat bij uitstek het domein was waarop autochtone boeren zoals hijzelf thuis waren.

Johan Kooper (1876-1939): een 'buitenlander'

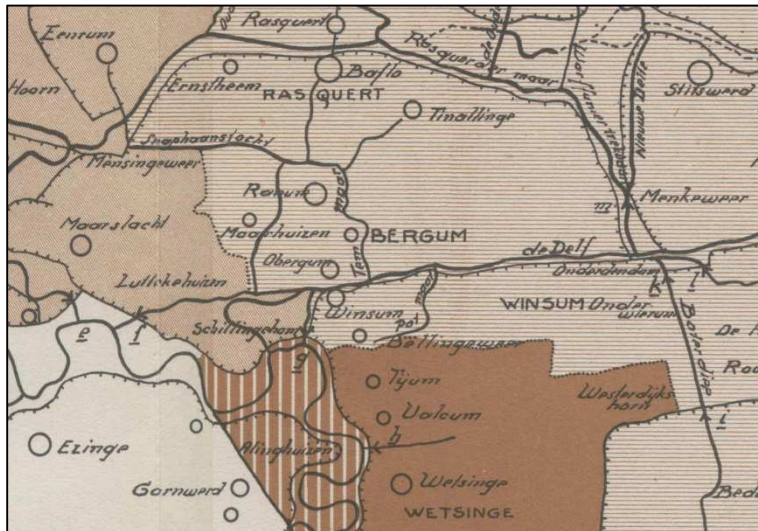
Koopers overzichtswerk over de geschiedenis van de Groninger waterstaat (1939)

Hoe mensen als Kloppenburg ook over Kooper mochten denken, de Haagse ambtenaar heeft grote verdiensten voor de Groningse waterstaatsgeschiedenis. Hij was in feite de eerste

¹³ J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen/Batavia 1939).

professional die zich grondig in het thema verdiepte en bracht in zijn boek de destijds beschikbare kennis bij elkaar.

Afgezien nog van de inhoudelijke kwaliteiten van Koopers boek, vind ik het ook een prachtig voorbeeld van de vormtaal van die tijd. Zowel qua vormgeving als kleurgebruik doet zijn *Waterstaatsverleden* denken aan het werk van Berlage.

Uitsnede uit Koopers kaart IV: 'De zijlvestenijen in 1854 verenigd tot het waterschap Hunsingo'

Kooper tekende overzichtelijke kaartjes waarin hij de oude situatie in beeld bracht zoals hij zich die dacht, compleet met waterlopen, zijlen en zijltochten, dijken en dammen. Hij voegde er ook een overzicht bij van de schriftelijke bronnen, in het bijzonder die welke van belang waren voor de oudste geschiedenis van de waterstaat. Hij was de eerste die dat op zo'n degelijke manier deed.

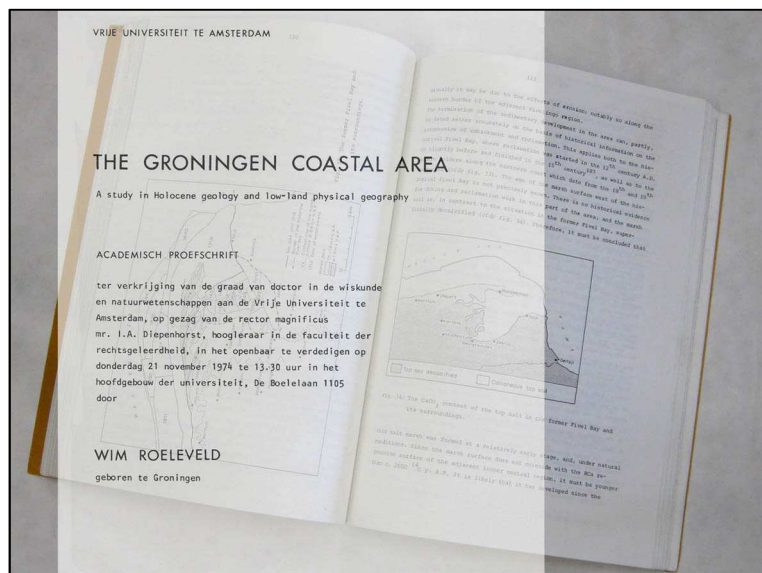
Kooper verdeelde het gebied in enkele onderdelen:

1. het lozingsgebied van de Drie Delfzijlen
2. het gebied dat in 1854 onder het Waterschap Hunsingo was verenigd
3. het Westerkwartier
4. het gebied van Hunze en A bij Groningen
5. Oldambt en Reiderland

De bodem werd onderzocht door Stiboka te Wageningen

Zoals we zagen waren het aanvankelijk vooral archivariissen, dokters, boeren en een enkele ingenieur die zich in het landschap en de waterstaat hebben verdiept. Maar in de loop van de decennia hebben zich specialismen ontwikkeld, waarbinnen inzichten werden gewonnen die van groot belang zijn voor de geschiedenis van de waterstaat. Ik denk aan de archeologie, geologie, bodemkunde en ecologie.

Wim Roeleveld, *The Groningen Coastal Area* (1974)

Er zijn zoveel specialismen dat ik niet alles kan noemen, laat staan bespreken. Dat hoeft ook niet, want al die verschillende studies hebben niet rechtstreeks betrekking op de geschiedenis van het landschap of de waterstaat. Wel leveren ze gegevens op die van belang zijn bij de studie van de natte infrastructuur in het verleden.

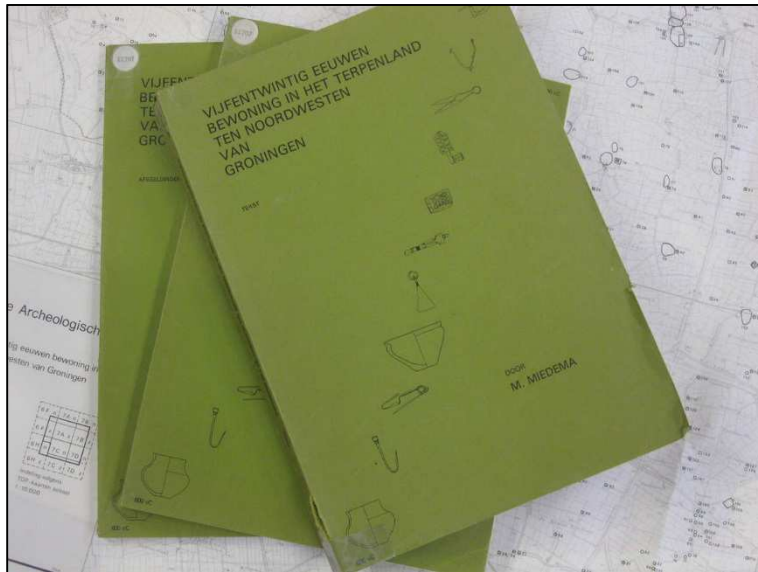
Ik noem enkele voorbeelden en begin met het pure bodemonderzoek: *De bodem van Groningen* van L.A.H. de Smet en de *Bodemkaart van Groningen* (1965 en 1973). Het onderzoek werd verricht door Stiboka (Stichting voor Bodemkartering) te Wageningen en was primair bedoeld om de kwaliteiten van de bodem vast te stellen ten behoeve van het agrarisch gebruik.

In onze contreien is het vooral A.E. Clingeborg geweest die veel over bodemkundige onderwerpen heeft gepubliceerd. Hij ontwikkelde – onder meer – een alleszins plausibele theorie over de ontstaansgeschiedenis van het Centrale Woldgebied ten noorden van de stad Groningen.

De eenvoudige vormgeving van het proefschrift van Wim Roeleveld¹⁴ (een pak stencils zonder fatsoenlijke kaft) staat in schril contrast met de betekenis ervan. In de decennia na het verschijnen van Roelevelds studie hebben alle archeologen en landschapshistorici op hem voortgebouwd.

In latere publicaties zijn de simpele zwart-wit kaartjes uit Roelevelds dissertatie opgepimpt tot fraaie topografische afbeeldingen in full color.

¹⁴ W. Roeleveld, *The Groningen coastal area. A study in Holocene geology and lowland physical geography* (Amsterdam 1974).

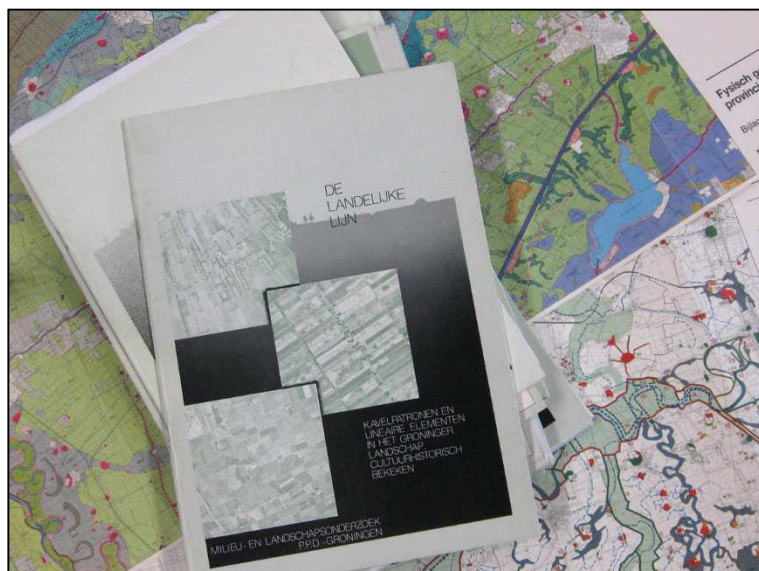

Het proefschrift van Marijke Miedema (1983)

Even simpel is de buitenkant van het proefschrift van de archeologe Marijke Miedema over de bewoningssporen uit de terpentijd.¹⁵ Voor wat de bodem betreft baseert Miedema zich onder meer op het werk van Roeleveld.

Inmiddels was de Provinciale Planologische Dienst (PPD) onder leiding van ir. Piet Spijk begonnen met het inventariseren en in kaart brengen van de geomorfologie van het Groninger landschap en de cultuur-historische elementen daarin.

De dienst startte dit onderzoek in 1975 in het kader van het 'Integraal Structuurplan voor het Noorden des Lands' en zette het later voort om op deze manier een gedegen basis te leggen voor de verschillende streekplannen in de provincie Groningen.

Producten van de Provinciale Planologische Dienst van Groningen

¹⁵ Marijke Miedema, *Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordwesten van Groningen* (Dieren 1983).

In het kader van dit project verschenen 3 rapporten met kaartenbijlagen.

- 1985: Fysische Geografie in de provincie Groningen (F.L. Snijders).
- 1985: Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen en hun mogelijkheden voor bestemming, inrichting, aankoop en beheer (J.J. Meijering en A. Spakman).
- 1987: De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger Landschap cultuurhistorisch bekeken (M. Schroor).

Wanneer culturele en natuurwaarden moeten wijken voor economische belangen, kunnen de politici en bestuurders zich niet beroepen op hun onwetendheid. De PPD heeft alles netjes geïnventariseerd.

Golden Raand (2007): een fraai overzicht

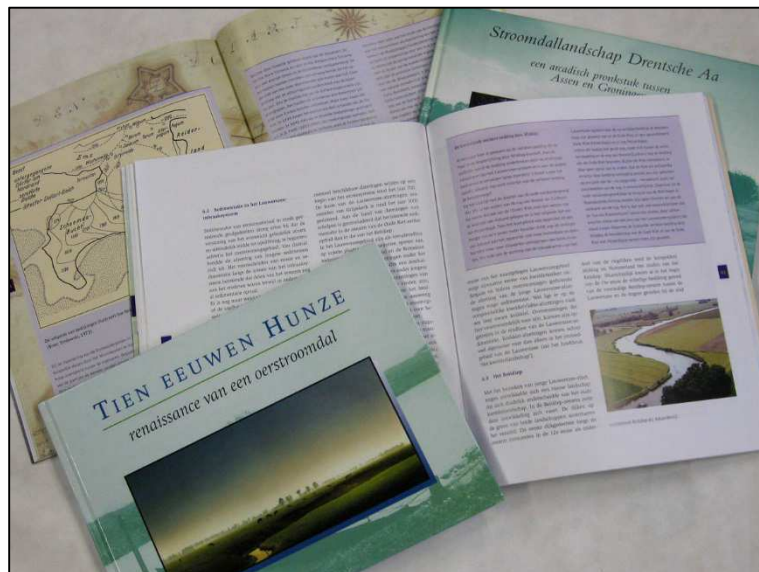
Tegenwoordig moeten boeken een grote verkoopbare oplage hebben willen ze uitgegeven kunnen worden. Deze 'publieksboeken' bevatten doorgaans weinig of geen nieuws. Daarmee wil ik de betekenis van een boek als het schitterende *Golden Raand* niet in twijfel trekken. Hierin komen alle landschappen van Groningen aan bod, compleet met hun waterstaatsgeschiedenis.

Het is prachtig dat de Stichting Het Groninger Landschap een boek als dit een ruime verspreiding heeft gegeven. Hoe meer mensen belangstelling hebben voor het landschap en er kennis van opdoen, hoe beter het is.

Het is niet toevallig dat *Golden Raand* geschreven is door Jan Meijering en Meindert Schroor. Beiden hebben een groot aandeel gehad in het inventarisatiewerk van de PPD in de jaren 80 van de vorige eeuw.

Dezelfde stof presenteerden Meijering en Schroor al eerder en in kleiner bestek in het boekje *Het Groninger Landschap*, dat in 1989 verscheen als deel 8 in de 'Stad en Lande historische reeks'.

Golden Raand is ontegenzeggelijk een mooi en waardevol boek, maar het voegt weinig toe aan onze kennis van het landschap en de waterstaatsgeschiedenis.

Mooie boeken, maar meestal niet veel nieuws

In de jaren 90 van de vorige eeuw verschenen boeken over de Hunze en Drentse A. Ze zijn gebaseerd op eerder gepubliceerde studies en zijn voornamelijk mooi. Bovendien voorzien ze beslist in een behoefte aan informatie over ons landschap.

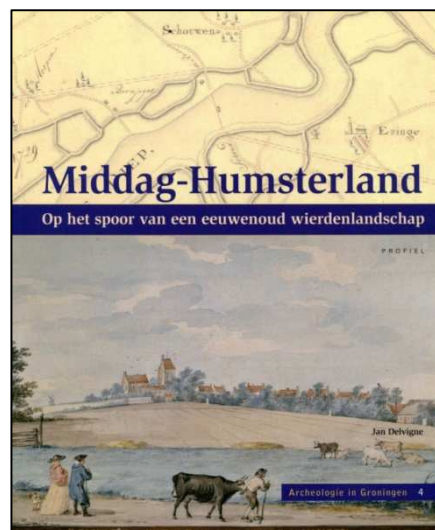
- J.H.N. Elerie en G. Overdiep (red.), *Tien eeuwen Hunze. Renaissance van een oerstroombetal* (Groningen 1997)
- Hans Elerie en Gerrie Koopman (red.), *Stroomdallandschap Drentsche Aa. Een arcadisch pronkstuk tussen Assen en Groningen* (Groningen 1996)

Bij deze publicaties zijn ook twee jongere werken over Fivelgo en het Dollardgebied afgebeeld. Ze maken deel uit van de serie 'Archeologie in Groningen'. De vijf themaboeken hiervan behandelen evenzoveel Archeologische Informatiepunten (AIP).

1. Warffum; landschapsontwikkeling en bewoningsgeschiedenis van het Hogeland.
2. Zeerijp; middeleeuwse baksteenindustrie.
3. Appingedam; water in Oost-Fivelingo.
4. Middag-Humsterland.
5. Nieuweschans; het landschap rondom de Dollard.

In het bijzonder de boeken van Jan Delvigne (over Middag-Humsterland) en Otto Knottnerus (over Fivelgo) dienen in dit verband genoemd te worden.

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

Jan Delvigne, *Middag-Humsterland*

In *Middag-Humsterland*¹⁶ ontwikkelde Jan Delvigne met behulp van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) nieuwe inzichten over de ontstaansgeschiedenis van het landschap.

Otto Kottnerus maakte voor de serie 'Archeologie in Groningen' twee goed gedocumenteerde boeken over de archeologie en landschapsgeschiedenis van Fivelgo.¹⁷ Opmerkelijk zijn vooral de kaartjes die hij voor deze publicaties heeft gemaakt en die een reconstructie geven van het middeleeuwse landschap. Ze zijn een zorgvuldige synthese van gegevens die afkomstig zijn uit de bodemkunde, hoogtemetingen, archeologie en de oudste schriftelijke bronnen.

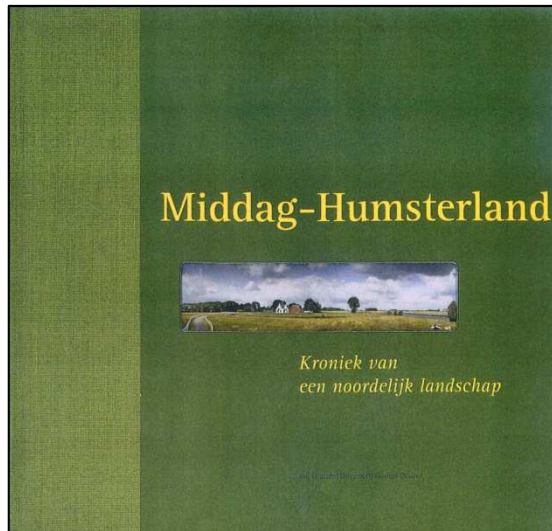
De abtenkroniek van Aduard

Jan Delvigne heeft zijn bevindingen samen met Hans Mol verder uitgewerkt in het artikel 'Het klooster, het land en het water' in een bundel die is samengesteld rondom een vertaling van de abtenkroniek van Aduard.¹⁸

¹⁶ Jan Delvigne, *Middag-Humsterland*. Op het spoor van een eeuwenoud wierdenlandschap. Archeologie in Groningen 4 (Profiel 2008).

¹⁷ O.S. Kottnerus, *Fivelboezem. De erfenis van een verdwenen rivier*. Archeologie in Groningen 2 (Bedum 2005) en dezelfde, *Natte voeten, vette klei. Oostelijk Fivelingo en het water*. Archeologie in Groningen 3 (Bedum 2008).

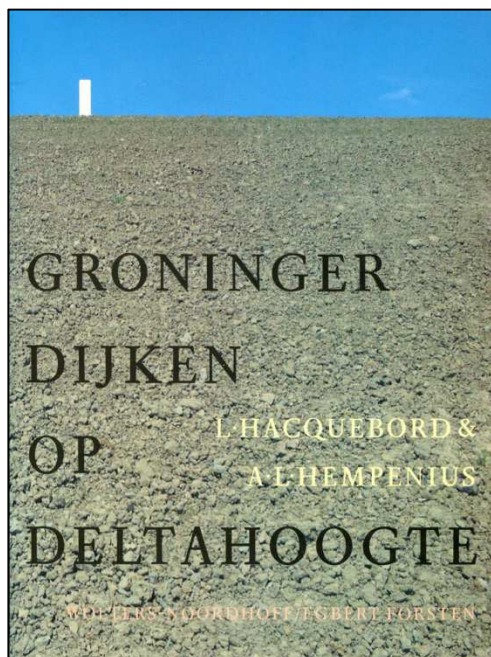
¹⁸ J.A. (Hans) Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water', in: Jaap van Moelenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum/Leeuwarden 2010) 153-172.

Kijkboek *Middag Humsterland* (2011)

In vergelijking met de zojuist genoemde publicaties is het in 2011 verschenen en hierbij afgebeelde *Middag-Humsterland* vooral een mooi kijkboek. In de subtitel noemt het zichzelf 'kroniek', maar met geschiedschrijving heeft het niets van doen.¹⁹

Er zijn de laatste jaren nog veel meer publicaties over waterstaatkundige thema's verschenen, soms als zelfstandige boeken, soms als artikelen in bundels of tijdschriften. Zoals gezegd bevat trouwens elk dorps- of streekboek wel een hoofdstuk over het waterstaatswezen. Nieuws bevatten zulke publicaties zelden. Dat geldt ook voor allerlei plannen op het terrein van de ruimtelijke ordening, die allemaal met een historische paragraaf beginnen.

Vervolgens doen zich voortdurend gelegenheden voor die om gedenkboeken vragen.

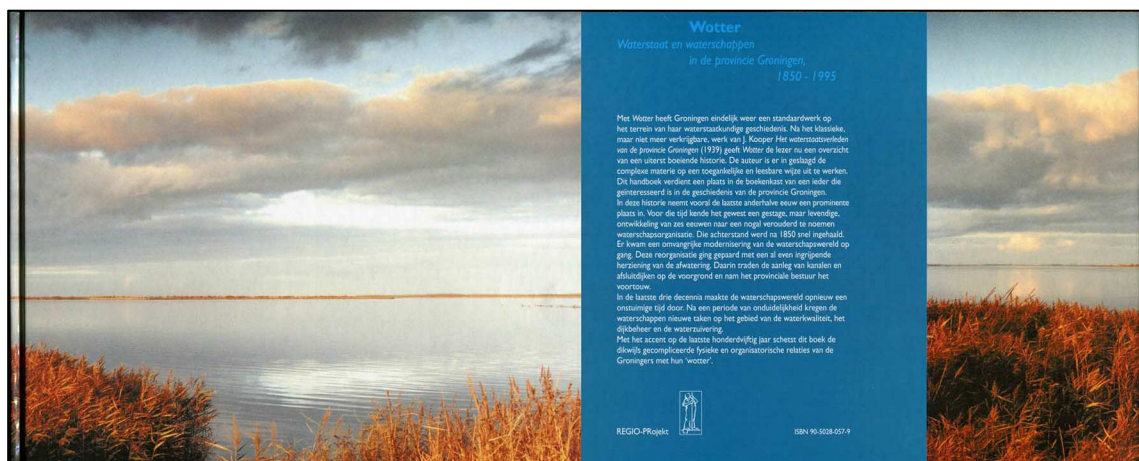
Een van die gelegenheden was de verhoging en verzwaring van de Groninger zeedijken (1990).²⁰ Ook de ingrijpende reorganisatie van het waterschapswezen in de tweede helft van de vorige eeuw gaf aanleiding tot het verschijnen van verschillende gedenkboeken.

De Groninger zeedijken en hun geschiedenis (1990)

¹⁹ W. Boetze (red.), *Middag-Humsterland. Kroniek van een noordelijk landschap* (Groningen 2011).

²⁰ L. Hacquebord en A.L. Hempenius, *Groninger dijken op deltahoogte* (Groningen 1990).

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

Meindert Schroors *Wotter*: de 'nieuwe Kooper'

Ik laat al die gelegenheidswerken hier buiten beschouwing. Voor mijn onderwerp – de oudere waterstaatsgeschiedenis – hebben ze weinig of geen betekenis.

Ik maak een uitzondering voor het boek *Wotter* van Meindert Schroor, dat verscheen ter gelegenheid van de afsluiting van een dertig jaar durende reorganisatie van het Groninger waterschapswezen (1 januari 1995).²¹

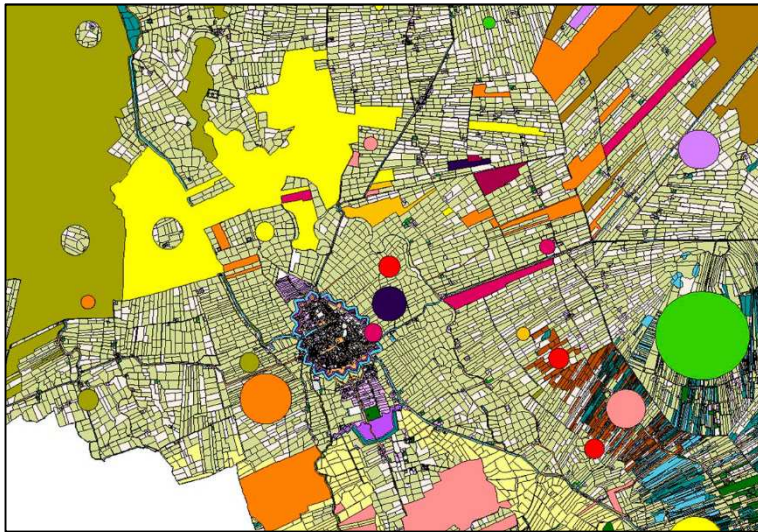
Volgens de omslagtekst moeten we deze publicatie beschouwen als een standaardwerk à la Koopers *Waterstaatsverleden*. Dat is het wellicht ook wel voor de jongere ontwikkelingen op het terrein van de waterstaatsgeschiedenis, en dan in het bijzonder de periode 1850-1995. Het bevat echter ook een drietal hoofdstukken die betrekking hebben op de periode die daaraan voorafgaat. Schroor geeft hierin een mooi overzicht van de oudere waterstaatsgeschiedenis. Nieuwe informatie voegt hij niet toe. Het is de stof die in *Golden Raand* opnieuw en in een andere samenhang wordt gepresenteerd.

Het meeste van deze informatie gaat terug op Koopers *Waterstaatsverleden* en, vooral, op het werk van Siemens.

B.W. Siemens, boer op De Hoogte onder Houwerzijl, is zonder twijfel een van de grote figuren op het gebied van de Groninger geschiedschrijving. Vrijwel iedereen die zich met de gewestelijke geschiedenis bezighoudt, maakt – soms zonder het zich te realiseren – gebruik van de resultaten van zijn onderzoekingen.

Siemens schreef verschillende artikelen over waterstaatsaangelegenheden, maar is het meest bekend vanwege zijn *Historische Atlas van de provincie Groningen* en de toelichting daarop (1962). Hij gaf daarin een overzicht van de jurisdictie- en kerspeligrenzen en de kloostergoederen in de provincie. De kaarten zijn het resultaat van een enorme hoeveelheid geduldig archiefwerk. Tegenwoordig zijn deze gemakkelijk te raadplegen via de website van HisGIS.

²¹ Meindert Schroor, *Wotter. Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen. 1850-1995* (Groningen 1995).

De ligging van de kloostergoederen volgens B.W. Siemens

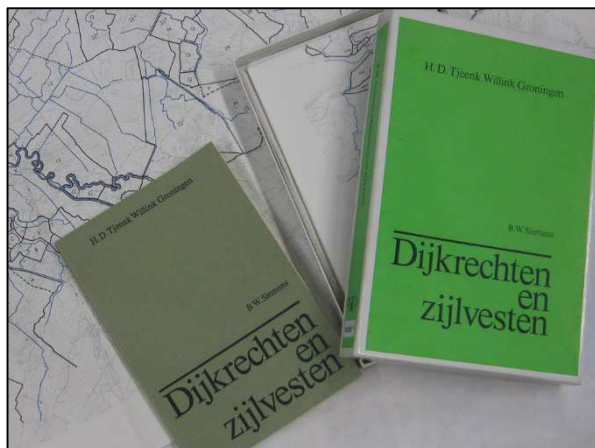
Een zilveren anjer voor B.W. Siemens

Op 21 juni 1968 kreeg Siemens door prins Bernhard een zilveren anjer opgespeld.

Freule dr. J.M. van Winter en rijksarchivaris dr. W.J. Formsma traden bij deze gelegenheid op als paranimfen.

Zonder overdrijving kun je zeggen dat Siemens' werk grondlegend is geweest. In zijn laatste jaren voltooide hij nog een overzichtswerk over de geschiedenis van het Groninger waterschapswezen, *Dijkrechten en zijlvesten* (1974). Hij bestudeerde daarvoor de archieven van waterschappen en zijlvestenijen en ook die van de provinciale overheid. Op die manier combineerde hij dus schriftelijke bronnen met zijn op de boerenpraktijk gebaseerde kennis.

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

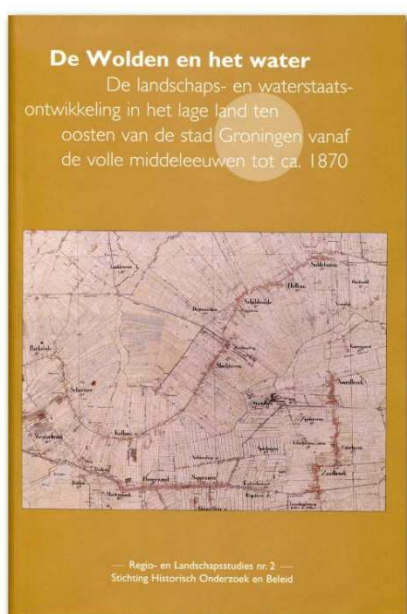

Presentatie van het laatste grote werk van B.W. Siemens: *Dijkrechten en zijlvesten* (1974)

Sinds zijn verschijnen geldt *Dijkrechten en zijlvesten* van B.W. Siemens²² – bestaande uit een boekje en een zevental kaarten in een doos – zo'n beetje als het laatste woord op waterstaatshistorisch gebied. Schroors boeken, de PPD-rapporten en alle boerderij- en streekboeken gaan terug op Siemens.

Maar, hoe bewonderenswaardig Siemens' *Dijkrechten en zijlvesten* ook mag zijn, het werk bevat nogal wat missers en – vooral – heel veel ongefundeerde beweringen. Die worden door iedereen voor zoete koek aanvaard en kritiekloos overgeschreven.

Net zoals Kloppenburg kon Siemens zich af en toe vrolijk maken over de theorieën van studeerkamergeleerden die niet, zoals hijzelf en zijn collega-boeren, met hun laarzen in de klei stonden en uit de praktijk wisten hoe het water liep.

W.A. Ligtdag, *De Wolden en het water* (1995)

²² B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974/1975).

Vrijwel alles wat tegenwoordig op het gebied van de waterschaps- en landschapshistorie verschijnt, valt in de categorie publieksboeken en is gebaseerd op oudere literatuur, die doorgaans kritiekloos wordt gevolgd. Dat is niet zo vreemd. Echt wetenschappelijk onderzoek levert doorgaans geen lees- en verkoopbare lectuur op. Toch zijn er wel een paar uitzonderingen op de vrijwel algemene overschrijverij.

Eerder noemde ik al Jan Delvignes studies over Middag-Humsterland en die van Otto Knottnerus over Fivelgo. Maar een even gunstige uitzondering op de regel is de dissertatie van W.A. Ligtendag uit 1994.²³ Ligtendags *De Wolden en het water* is in mijn ogen een toonbeeld van hoe een onderzoek moet zijn. Het is gebaseerd op gedegen bronnenonderzoek, gecombineerd met gegevens uit allerlei verschillende disciplines.

Dat wil niet zeggen dat zijn werk op alle punten overtuigt. De landschaps- en waterstaatsgeschiedenis blijft nu eenmaal een onderzoeksgebied waarover men op goede gronden afwijkende en zelfs tegengestelde standpunten kan verdedigen. Bovendien is het een illusie te denken dat men alle relevante bronnen kan opsporen en bestuderen. Tenslotte kan zelfs het meest gedegen onderzoek nooit meer zijn dan een soort momentopname. Er komen voortdurend nieuwe gegevens beschikbaar en het is ondoenlijk om de vorderingen van alle verschillende disciplines te volgen.

Een enkele keer komt het ook voor dat iemand zijn tanden zet in een afzonderlijk waterstaatshistorisch probleem. Een voorbeeld daarvan is een artikel over de omleiding van de Hunze in het cultuur-historisch tijdschrift *Stad en Lande* van december 2009. Het verhaal is een dappere poging om op basis van een primaire bron tot nieuw inzicht te komen.

Een dappere poging

Ik noem dit artikel omdat het voor mij de aanleiding was om me opnieuw op de geschiedenis van de Groninger waterstaat te storten. Ik had me al eerder met dat onderwerp bezig gehouden in *Groningen, een stad apart*, en dacht dat ik er zo'n beetje vanaf was. Het artikel in *Stad en Lande* dwong me om opnieuw naar de stukken te kijken die ik eind jaren 70, tijdens de inventarisatie van het Groninger stadsarchief, al eens onder ogen had gehad.

²³ W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995).

Het resultaat ervan publiceerde ik in de eerste aflevering van *Stad en Lande* van 2010 ('Een inspirerende vergissing'). Bij mijn onderzoek ging en ga ik op dezelfde manier te werk als mijn negentiende-eeuwse voorgangers. Die deden niet aan wetenschappelijke vraagstellingen, stelden geen theorieën op die ze konden toetsen, maar zaten rustig in het archief en probeerden de oude stukken te begrijpen die ze lazen.

Aandacht voor het Gorecht

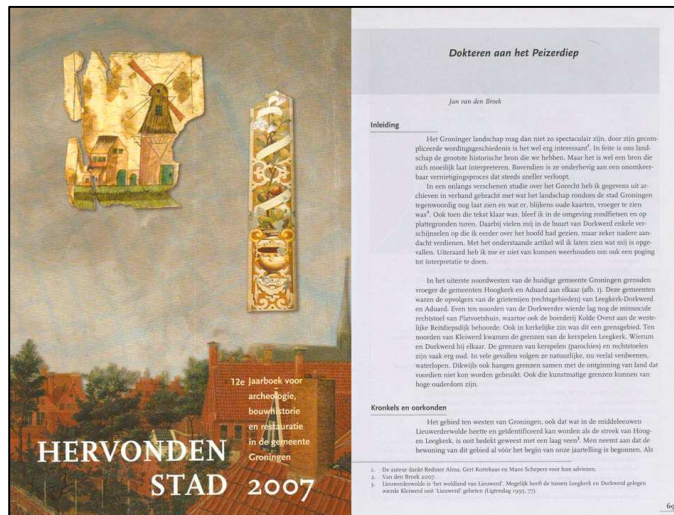
Hetzelfde deed ik ook in *Groningen, een stad apart* (2007).²⁴ In dat boek staat een omvangrijk hoofdstuk over het Gorecht of Gericht van Selwerd, een van de zogenaamde 'stadsjurisdicties'. Hierin behandel ik de grenzen van het Gorecht, die grotendeels van kunstmatige origine zijn. Dat is het gevolg van het feit dat deze grenzen zijn getrokken in een gebied dat in de middeleeuwen is gekoloniseerd en in cultuur gebracht.

Mijn aandacht ging toen in het bijzonder uit naar de waterhuishouding in de lage landen ter weerszijden van de Hondsrug (*Neerwolde* en *Lieuwerderwolde* aan de westzijde, *Drenterwolde* aan de oostkant). De indruk die ik aan het onderzoek overhield was dat problemen op het terrein van de waterbeheersing gevolgen hebben gehad voor de staatkundige en bestuurlijke organisatie van het gebied.

Ook buiten het Gorecht – maar wel in het verlengde van de ontwikkelingen daar – stuitte ik op enkele intrigerende sporen. Deze gaven me aanleiding om nog wat meer aandacht te schenken aan het Peizerdiep. Het onderwerp kon ik in *Een stad apart* niet kwijt, maar gelukkig was er wel plaats voor in *Hervonden Stad* van 2007.

In de volgende delen kom ik daarop nog uitvoerig terug.

²⁴ Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* Groninger Historische Reeks 35 (Assen 2007).

'Dokteren aan het Peizerdiep' (2007)

Een kronkelend verhaal (2011)

Het resultaat van het onderzoek waartoe het artikel in *Stad en Lande* van 2009 de aanleiding was, is in 2011 verschenen.²⁵

De twee thema's van dat artikel (twee akten uit de jaren 1321 en 1322 en de ingrepen in de loop van de Hunze) komen in dit boek uitvoerig aan de orde, maar daarnaast bevat het nog veel meer over de geschiedenis van het landschap rondom Groningen.

In 'Groningen en het Drentse water' komen de thema's van *Een kronkelend verhaal* weer terug, maar zal ik ook veel meer aandacht schenken aan de ontwikkelingen ten westen van de Hondsrug. Daar vinden we het stroomgebied van de Drentse A en het Peizerdiep. Het domein dus van Kloppenburg, Rietema en Jan Delvigne.

Een vakantiekiekje uit 1955

²⁵ Jan van den Broek, *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze* (Assen 2011).

Bij dit alles moet ik iets bekennen: dit jongetje was al heel vroeg gefascineerd door stromend water. Als kind kon ik praktijkonderzoek doen op het strand van Zoutelande. Bij eb groef ik geultjes waardoor ik kwelwater uit verschillende putten naar elkaar toe liet stromen. Het stromende water en zijn gedrag fascineerde me eindeloos.

Nieuw onderzoek is nodig

Er zijn op zijn minst vier redenen om opnieuw naar de bronnen te kijken:

1. Eerst een argument van algemene aard. In de wetenschap hoort elk onderzoek herhaald te worden. Dat is nodig om subjectieve invloeden uit te schakelen en om los te komen van de context waarin elk onderzoek wordt uitgevoerd.
2. Daar komt in dit specifieke geval bij dat de middeleeuwse bronnen na de 19e eeuw eigenlijk niet meer serieus zijn bekeken. Zo goed als alle onderzoekers hebben zich tevreden gesteld met korte samenvattingen van de oude teksten ('regesten' en 'kopnoten'), vertalingen of – op zijn best – transcripties. Fouten die bij het overschrijven en de interpretatie zijn gemaakt door archivariissen en uitgevers, werken als gevolg daarvan door in alle literatuur die van die bronnenuitgaven afhankelijk is.
3. Sinds de negentiende eeuw is er een massa nieuwe kennis verzameld op terreinen die voor de waterstaatsgeschiedenis van belang zijn. Ik denk aan de archeologie, geologie en bodemkunde. Daarvan wordt door de onderzoekers van nu uiteraard druk gebruik gemaakt, maar dat gebeurt zelden of nooit in combinatie met een nieuwe bestudering van de oude bronnen.
4. De digitale revolutie heeft nieuwe mogelijkheden geschapen op het terrein van de toegankelijkheid van teksten, het verkrijgen en bewerken van gegevens en de manier om verschijnselen zichtbaar te maken. Ik denk daarbij onder meer aan Bodemdata.nl van Stiboka, HisGIS, de AHN-viewer en Cartago.

rijksuniversiteit
 groningen

faculteit der letteren

Kenniscentrum Landschap

Met ingang van 1 september 2010 beschikt de Rijksuniversiteit Groningen over een Kenniscentrum Landschap (*Centre for Landscape Studies*) waarin onderzoek, opleiding en kennisoverdracht op het terrein van het Nederlandse en Europese cultuurlandschap centraal staan. Dit nieuwe centrum richt zich niet alleen op de opbouw en ontstaansgeschiedenis van het landschap, maar op de actualiteit en de toekomst.

Met dit nieuwe kenniscentrum wil de RUG inspelen op het sterk toenemende belang van het landschap in het wetenschappelijke en maatschappelijke debat. In wetenschappelijk opzicht is het landschap een veelzijdig onderwerp van studie dat tal van mogelijkheden biedt voor de verbinding van concepten en methoden uit de geesteswetenschappen, sociale wetenschappen, ruimtelijke wetenschappen en natuurwetenschappen. In maatschappelijk opzicht speelt het landschap een belangrijke rol in vraagstukken op het terrein van duurzaamheid (*people-planet-profit*), culturele identiteit, ruimtelijke ontwikkeling en biodiversiteit.

Website van het
 Kenniscentrum Landschap
 aan de RUG

Het is mooi dat er tegenwoordig zoveel belangstelling is voor het landschap.

Aan de Rijksuniversiteit Groningen bestaat sinds enige jaren zelfs een nieuw kenniscentrum, dat wordt geleid door prof.dr.ir. Theo Spek. Het nieuwe instituut wil de plek zijn waar kennis van allerlei herkomst wordt gebundeld en geïntegreerd. Dat is nodig om op een eigentijdse manier aan landschapsonderzoek te doen. De materie is zo divers en de studie ervan stelt zo uiteenlopende eisen, dat ze voor een enkel individu nauwelijks meer te behappen is.

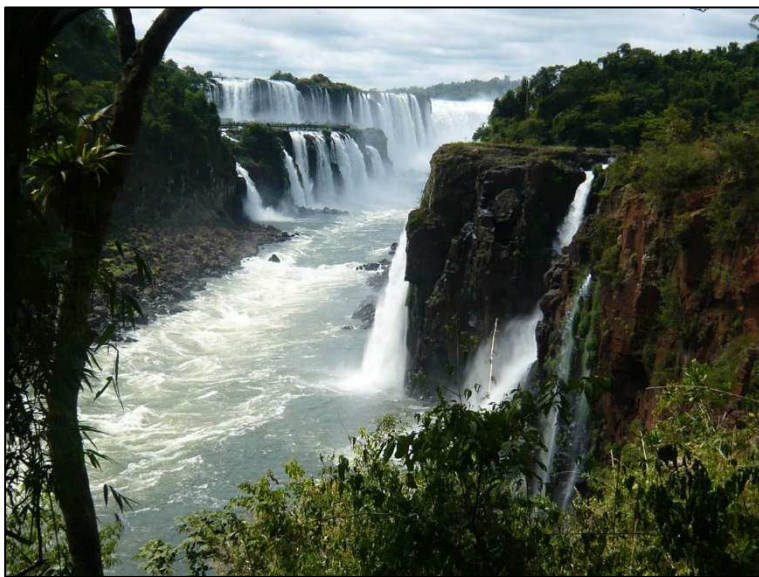
Ofschoon ik veel verwacht van het nieuwe kenniscentrum, ben ik bang dat de interpretatie van oude bronnen toch een zorgenkindje zal blijven.

1 Inleiding

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

1.2 Het reliëf

1.3 Enkele algemene opmerkingen

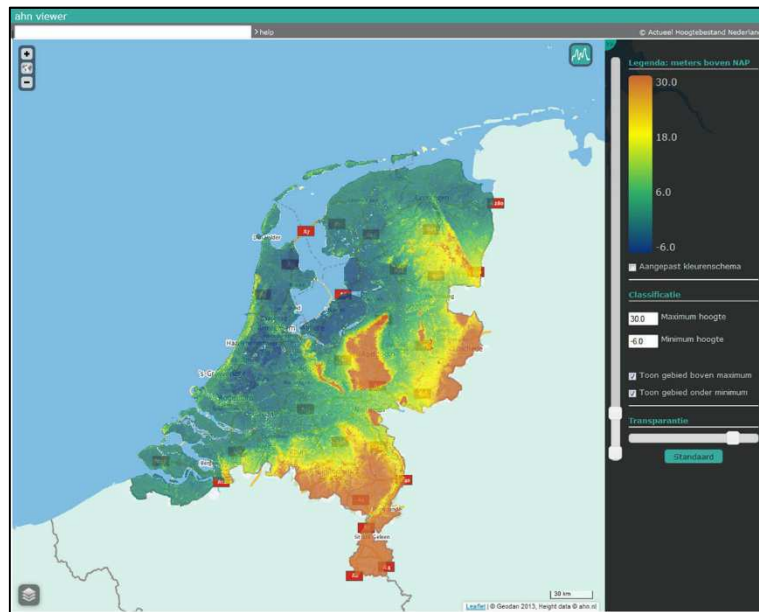

Watervallen bij Iguazú

Waterstaatsgeschiedenis mag een moeilijke tak van onderzoek zijn, alles is wel gebaseerd op een uiterst simpele grondregel: water loopt altijd van boven naar beneden.

Boer Siemens kon niet ophouden daarop te wijzen wanneer hij de denkbeelden besprak van kamergeleerden die vanachter hun bureau het water omhoog lieten lopen. In Groningerland zijn de hoogteverschillen niet van dien aard dat het water er spectaculaire sprongen moet maken, zoals het dat wel doet bij Iguazú, op de grens tussen Brazilië en Argentinië.

Maar ook een weinig uitgesproken reliëf heeft betekenis. Juist vanwege het feit dat de hoogteverschillen in Groningerland zo klein zijn, zie je ze gemakkelijk over het hoofd. Daarom is het, Siemens' wijze woorden indachtig, zinvol om, alvorens naar onze oude bronnen te kijken, eerst aandacht te schenken aan het reliëf van Noordoost-Nederland en de veranderingen die daarin zijn ontstaan door ingrepen van mensen. Dat is al begonnen in de periode die voorafgaat aan de oudste schriftelijke bronnen.

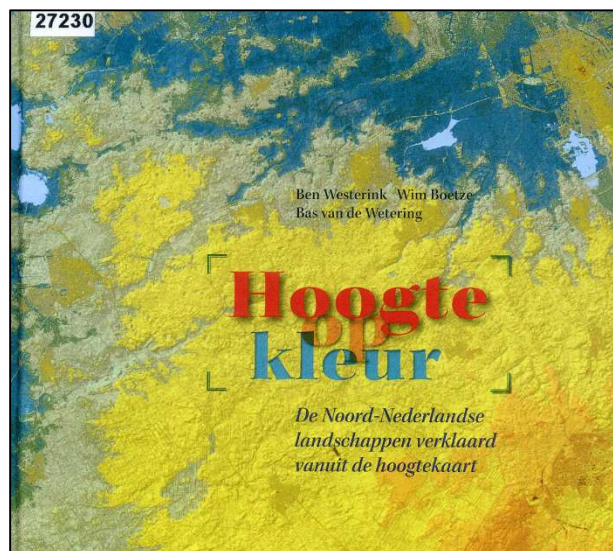

AHN: een nieuw hulpmiddel

In 'Groningen en het Drentse water' zullen we nog heel veel plaatjes zien die gebaseerd zijn op het Actueel Hoogtebestand Nederland. Dankzij de computer kunnen we de hoogteverschillen veel beter zichtbaar maken dan vroeger mogelijk was.

Iedereen kan gebruik maken van de informatie van de AHN en de kleuren zijn naar behoefte in te stellen.

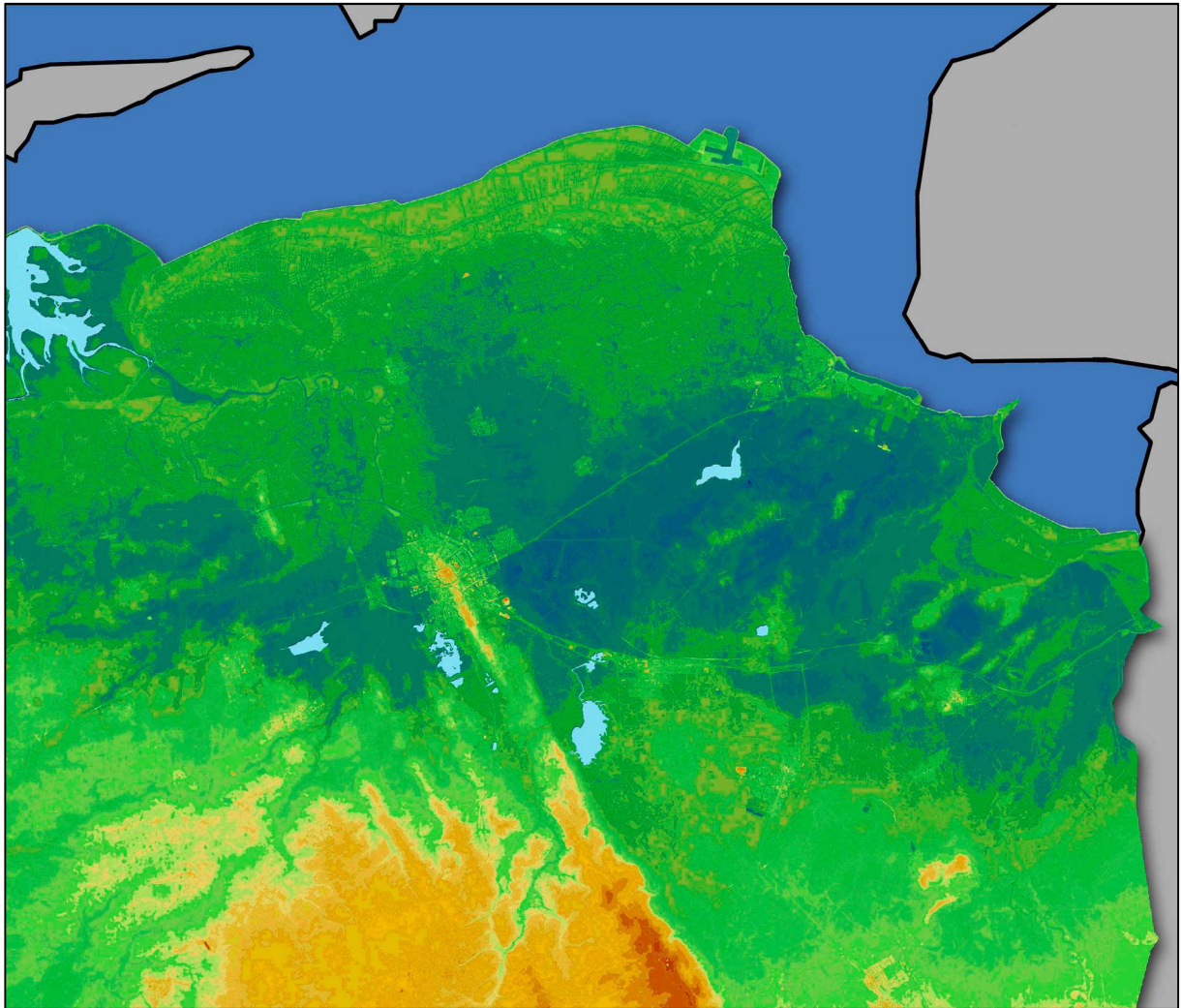
De URL van AHN-viewer is <http://ahn.geodan.nl/ahn/>

Hoogte op kleur

De AHN maakt hoogteverschillen zichtbaar ... en levert meteen ook nieuwe kijkboeken op.²⁶

²⁶ Ben Westerink e.a., *Hoogte op kleur. De Noord-Nederlandse landschappen verklaard vanuit de hoogtekarte* (Groningen 2011).

AHN-overzicht Noordoost Nederland

Het bovenstaande hoogtekartje laat zien dat het Drents plateau naar het noordwesten afhelt en groeven vertoont. Deze zijn veroorzaakt door het zich terugtrekkende landijs.

Mooi is ook te zien dat de stad Groningen op de meest noordelijke opduiking van de Hondsrug ligt.

Opvallend is verder de hoge opslibbing aan de noordelijke rand van het Hogeland en in de jongere Dollardpolders.

In het westen zien we hoe enkele dalen vanuit het zuidwesten uitlopen in een laaggelegen gebied. Aan de noordzijde daarvan zien we een lichte verheffing: de hoogte van Noordhorn en Zuidhorn.

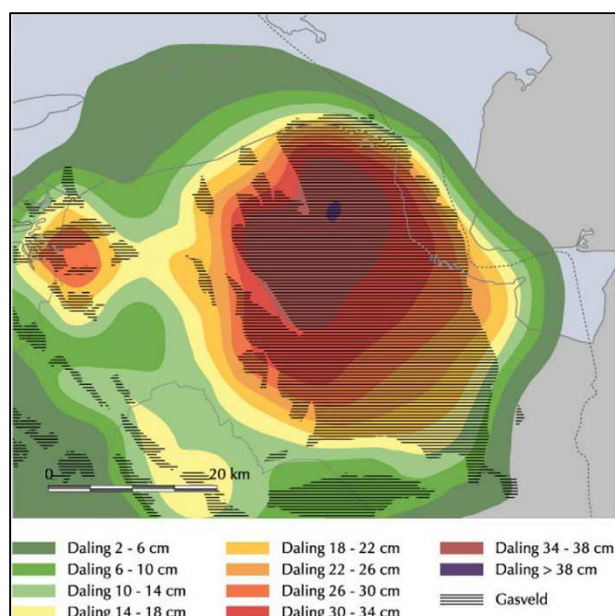
Ten oosten van de stad ontbreken duidelijke beekdalen, maar ook daar ligt een omvangrijk laagland: Duurswold. Hier bevinden zich de laagste punten van de provincie (meer dan 2,5 meter onder NAP) met uitschieters tussen Siddeburen en de Korengarst en ter plaatse van het drooggelegde Meedhuizer Meer, even ten noorden van Meedhuizen (resp. -3,15 en -3,5 m.).

Het Eemskanaal vertoont zich als een hoge streep door het lage land. Het kanaalwater staat bij Woltersum 2 tot ruim 2,5 meter hoger dan het land. In het kanaal wordt het Eems-Dollardpeil (0,62 m. +NAP) aangehouden, terwijl het maaiveld op een hoogte ligt die tussen 1,50 en 2,00 m. –NAP varieert.

De lage gebieden ter weerszijden van het uiteinde van de Hondsrug zijn 'zinkputten', het water kan er wel in, maar – zonder bemaling – niet meer uit.

De hier afgebeelde situatie heeft niet altijd bestaan. Ze is het resultaat van processen waarvan het verloop zich over vele eeuwen heeft uitgestrekt.

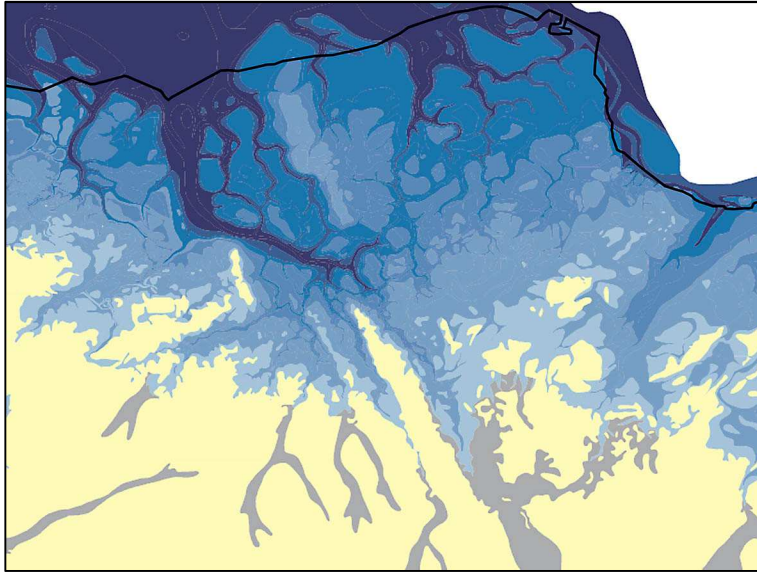
Een paar plekken zijn hoger geworden dan ze ooit zijn geweest. Enkele stortplaatsen en baggerdepots zijn herkenbaar (de Tweemat bij Grootegast, de stortplaats Usquert, de Stainkoelen, de stort aan de Langeleegte tussen Borgercompagnie en Veendam en die tussen Oosterwolde en Veenhuizen). Maar dat zijn afwijkingen van de regel. Die luidt dat de bodem in de loop van de eeuwen flink is gedaald.

Bodemdaling als gevolg van gaswinning

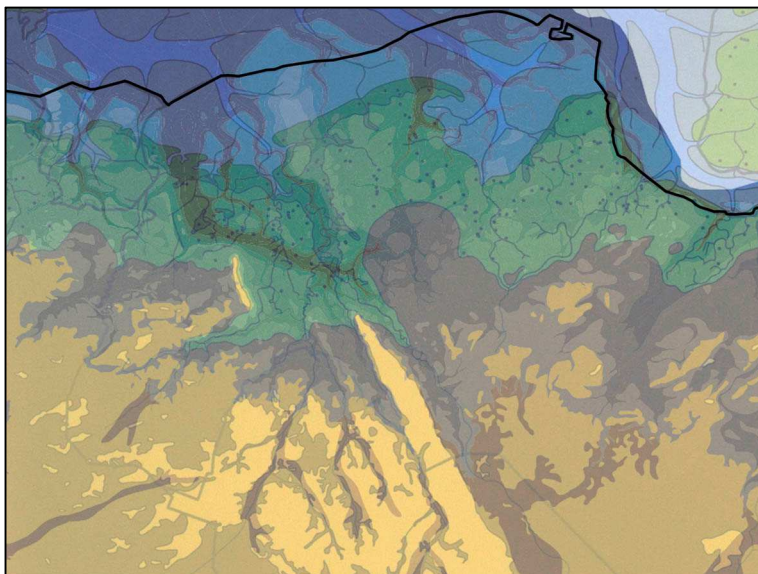
En dan houden we niet eens rekening met de bodemdaling als gevolg van de aardgaswinning sinds halverwege de vorige eeuw. De grootste bodemdaling (rond 40 cm of meer) wordt verwacht in de buurt van Loppersum. Het zal duidelijk zijn dat deze verandering van het bodemniveau naast alle andere narigheid die ze veroorzaakt, ook het 'lezen' van de hoogtekkaart ten behoeve van de reconstructie van de geschiedenis van het landschap lastiger maakt.

De processen van opslibbing, veenvorming, oxidatie en inklinking hebben de bovenlaag van de bodem gevormd. Die bovenlaag ligt op een vaste ondergrond.

Het reliëf in de pleistocene ondergrond

Het ligt voor de hand dat de hoogteverschillen in de vaste ondergrond een rol hebben gespeeld bij de vorming van de bovenlaag. Maar simpel is de relatie tussen ondergrond en bovenlaag allerm minst. Wel is goed te zien waar zich beken en geulen hebben gevormd.

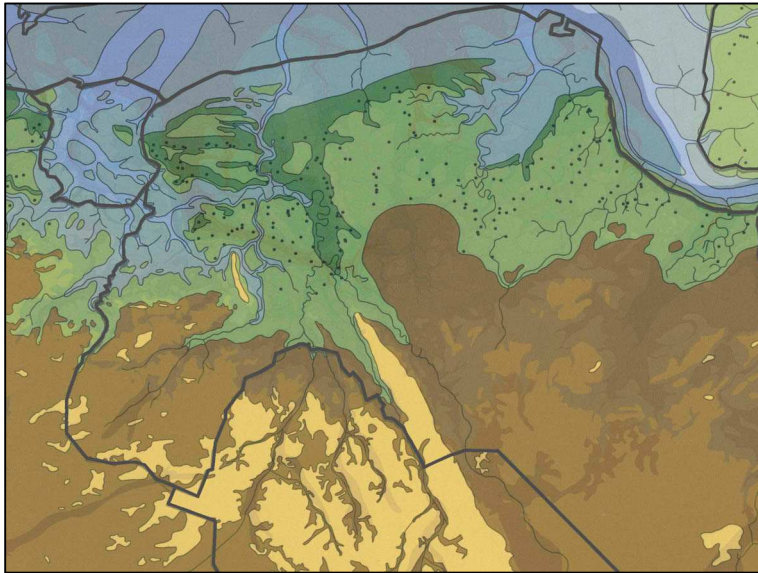
De ondergrond met de situatie rond 100 na Chr.

Het plaatje van de situatie van rond 100 na Chr. is ontleend aan het boek dat enkele jaren geleden verscheen ter gelegenheid van een tentoonstelling over prof. Van Giffen in het Groninger Museum.²⁷

- Bruin is hier veen.
- Geel is de pleistocene ondergrond.
- De verschillende tinten groen geven de kwelders en kweldervlakten aan.
- De puntjes zijn bewoonde plekken (wierden).

²⁷ Egge Knol e.a. (red.), *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* (Veendam/Groningen 2005).

We zien dat er al kwelders langs de kust liggen en dat de laagten ten zuiden ervan zijn opgevuld met veen.

Groningerland rond 800 na Chr.

Ook dit plaatje is ontleend aan het zojuist genoemde boek. Schriftelijke bronnen uit het jaar 800 zijn er niet. Het plaatje is een reconstructie, gemaakt op basis van bodemkundige en archeologische gegevens.

In het noordoosten zien we de Fivelboezem en in het noordwesten de Lauwerszee. Deze is juist in deze tijd ontstaan. Daarbij drong de zee ver het land in, tot voorbij Zuidhorn. De Marne en Humsterland zijn echte eilanden, Middag is een schiereiland. Men vermoedt dat de Hunze toen ook zijn loop naar het westen heeft verlegd. Voordien stroomde de rivier vanaf het latere Schouwerzijl noordwaarts.

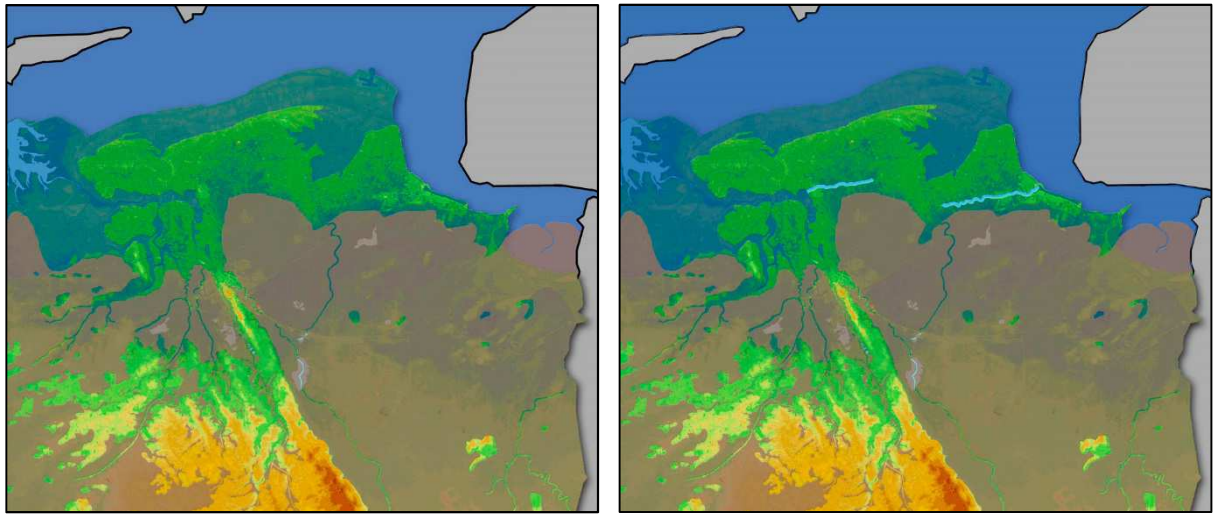
De Dollard bestond nog niet.

De bewoning van onbedijkt land

Rond 800 waren er nog geen dijken om het land tegen de zee te beschermen. We kunnen ons een voorstelling maken van de bewoning van het kwelderland wanneer we kijken naar

de Halligen in Noord-Friesland, het onbedijkte land ten zuidwesten van de Duits-Deense grens.

Veengebieden, Delf en Deel

Rond 900 begon de bevolking snel te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen. Om die reden trokken mensen vanaf de kweldergebieden en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Kolonisten groeven daar ontwateringssloten en gingen rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

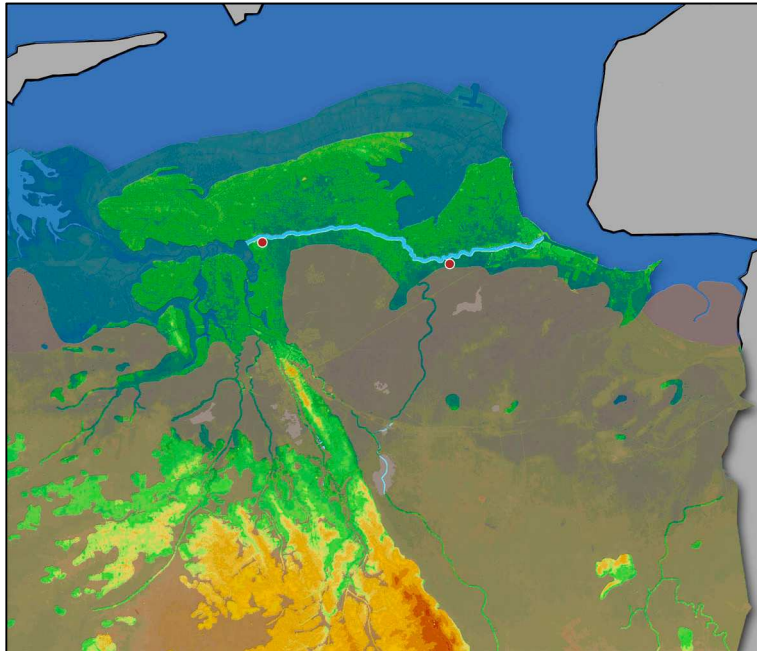
- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater los uit het veengebied. Vóór de ontginningen werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering en bewerking werd het veen blootgesteld aan de zuurstof in de lucht waardoor het oxideerde. De bodemdaling die daarvan het gevolg is, voltrekt zich onwaarschijnlijk snel: tot wel 5 cm. per jaar.

Het eerstgenoemde effect trad ook in de tijd als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders.

Om het kwijt te raken groef men de Delf of Deel. In overeenstemming met de theorie van Pieter Mennes Bos laat ik een zijtak van de Hunze ('de bovenloop van de Fivel') door het Foxholstermeer naar het noorden stromen. Het is echter de vraag of die zijtak er echt is geweest.

De Delf – het westelijke stuk (tussen Winsum en Fraamklap) heet 'Deel' – is waarschijnlijk de oudste waterstaatkundige ingreep van bovenlokaal belang waarvan we het resultaat nog altijd zien.

Dijken legde men nog niet langs deze kanalen. Eb en vloed hadden daardoor vrij spel. Zo ontstonden de kronkels die ook nu nog karakteristiek zijn voor het Damsterdiep ten oosten van de Mude (Winneweer) en het Winsumerdiep ten westen van Onderdendam.

Delf en Deel met elkaar verbonden,
Winsum en Garrelsweer

Volgens ir. Johan van Veen, J.K. de Cock en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel.

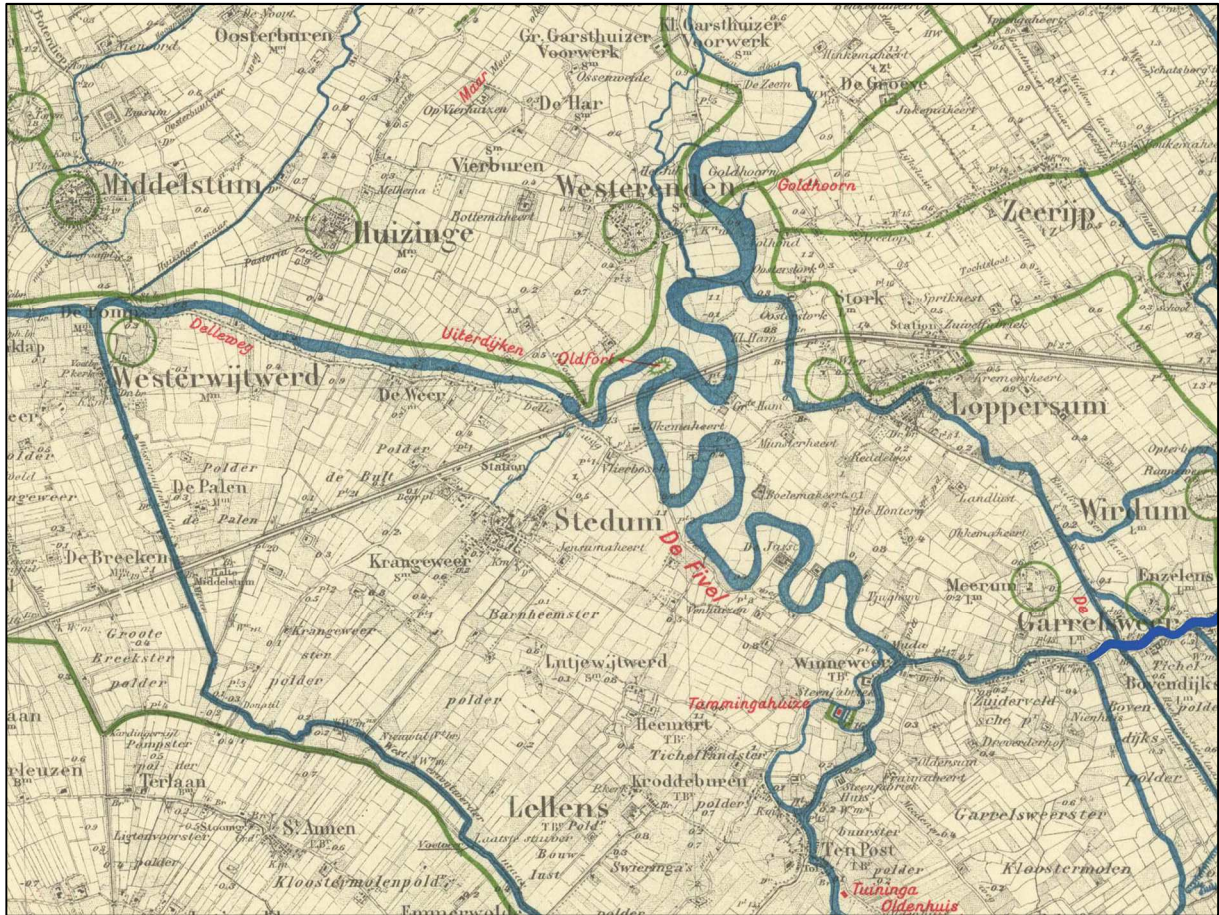
Het reliëf en de verkaveling van het land langs de Delleweg tussen Middelstum en Loppersum vertonen inderdaad sporen van een watergang die hier ooit heeft gelopen. Ook de naam *Delleweg* kan aan de Delf of Deel zijn ontleend. Maar het is ook mogelijk dat die is afgeleid van de *dellen* (laagten) ter plaatse.

De Cock en Halbertsma denken dat dit kanaal een deel is geweest van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee. Ze dateren het kanaal op de 9e eeuw!²⁸

Ze verwijzen daarbij naar het feit dat Winsum en Garrelsweer een handelsfunctie hebben gehad. Koning Hendrik IV schonk in 1057 de graafschappen Hunsingo en Fivelgo aan aartsbisschop Adalbert van Bremen en Hamburg, met het recht markten op te richten in *Wincheim* (Winsum) en *Gerleviswert* (Garrelsweer) met munt en tol.²⁹ Er zijn daar inderdaad munten geslagen, maar over markten en tolleren horen we verder niets.

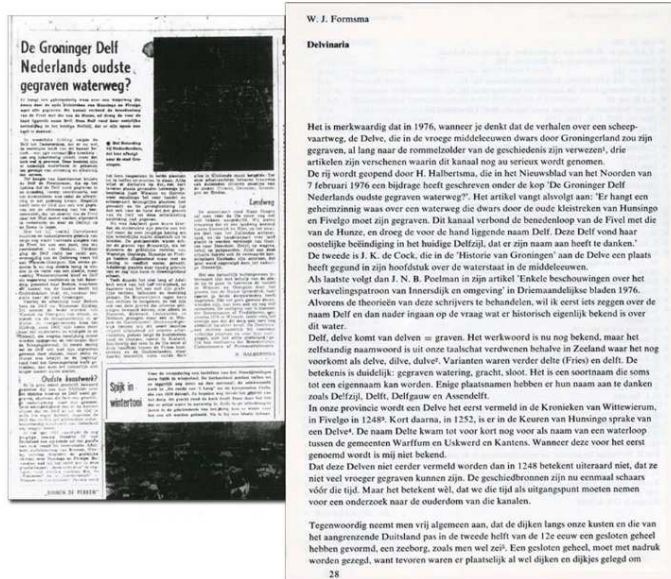
²⁸ J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612 en H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?' in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 7 februari 1976.

²⁹ Oorkondenboek van Groningen en Drente, dl. I nr. 24 (OGD I 24).

Deel, Fivel en Delf volgens Pieter Mennes Bos

Op dit plaatje (een uitsnede uit de kaart bij *De Fivel en hare verzanding*) zien we de twee gegraven zijtakken van de kronkelende Fivelbedding: de Deel in het westen en (vanaf Winneweer oostwaarts) de Delf.

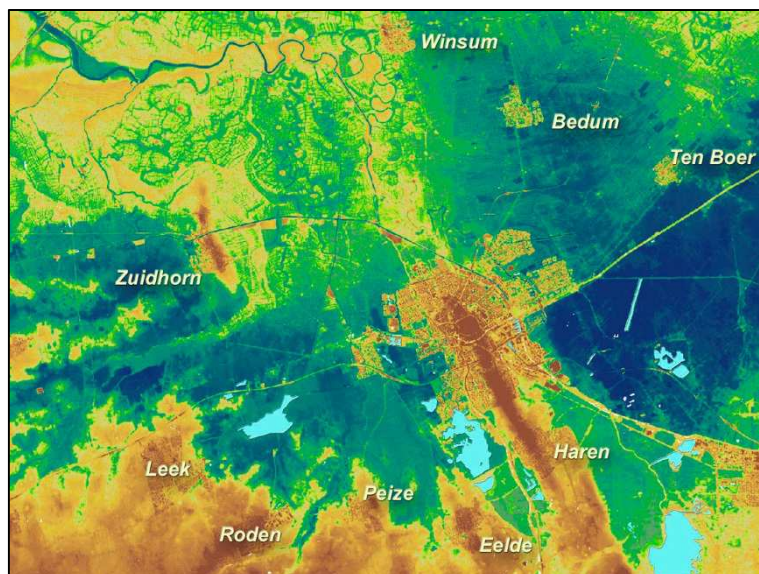

Halbertsma's krantenartikel over de Delf en Formsma's 'Delvinaria'

Oud-rijksarchivaris W.J. Formsma reageerde voor zijn doen scherp op de in zijn ogen onzinnige verhalen. In een artikel in de *Groningse Volksalmanak* betoogde hij dat er helemaal geen bewijzen zijn voor de veronderstelling dat beide 'delven' onderdelen zijn geweest van één doorgaande waterweg.³⁰ Volgens hem waren Winsum en Garrelswear wel plaatsen waar landwegen bevaarbare stromen bereikten.

Op grond van een passage in de kroniek van Wittewierum, waarin melding wordt gemaakt van de sluis in het Vismaar en waaruit blijkt dat die sluis uit het einde van de twaalfde eeuw dateert, meende Formsma dat ook de Delf in die tijd gegraven moest zijn. Maar dat hoeft niet en is ook niet erg waarschijnlijk. De bedijking van de Delf kan lang na het graven ervan noodzakelijk zijn gebleken.

Zelf vermoed ik dat de Delf gegraven is in verband met de exploitatie van het veenland ten zuiden ervan. Met Ligtendag neem ik aan dat we daarvoor aan de tiende en elfde eeuw moeten denken.³¹

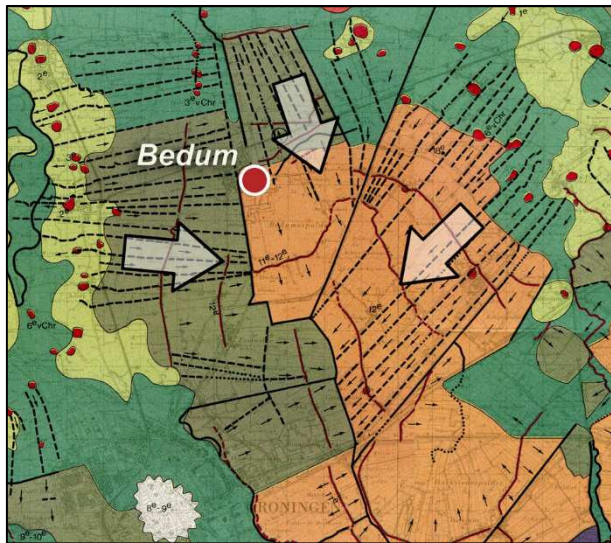
Het reliëf rond Groningen volgens AHN-gegevens

We zien hier nog eens de lage bodems ter weerszijden van Groningen. Hier lag ooit veen. Het meeste onderzoek is gedaan naar het Centrale Woldland (de streek rond Bedum). Eerder hebben we gezien dat Ligtendag vooral Duurswold heeft onderzocht. De lage landen van Langewold en oostelijk Vredewold zijn minder goed bestudeerd.

Onlangs schreef Jeroen Zomer, verbonden aan het Kenniscentrum Landschap van de RUG, een mooie studie over de landschapsgeschiedenis van Roderwolde.

³⁰ W.J. Formsma, 'Delvinaria', in: *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1976-1977* (28-25).

³¹ Ligtendag, *De Wolden*, 196.

De kolonisatie van het Centrale Woldgebied

Van verschillende kanten werd het Centrale Woldgebied ten noorden van Groningen aangepakt. De ontginners kwamen vanaf de wierdenrij van Ubbega in het westen, vanaf een ontginningsas tussen Onderdendam en Fraamklap (langs de Deel) en vanaf de hoogten langs de Fivel in het oosten.

In het gebied zijn verschillende oude 'ontginningsassen' te herkennen. Een dergelijk procédé werd ook gevolgd in Duurswold. Op de gevolgen van deze kolonisatie en de verdere ontwikkeling van het veenland kom ik in het vervolg nog uitvoerig terug.

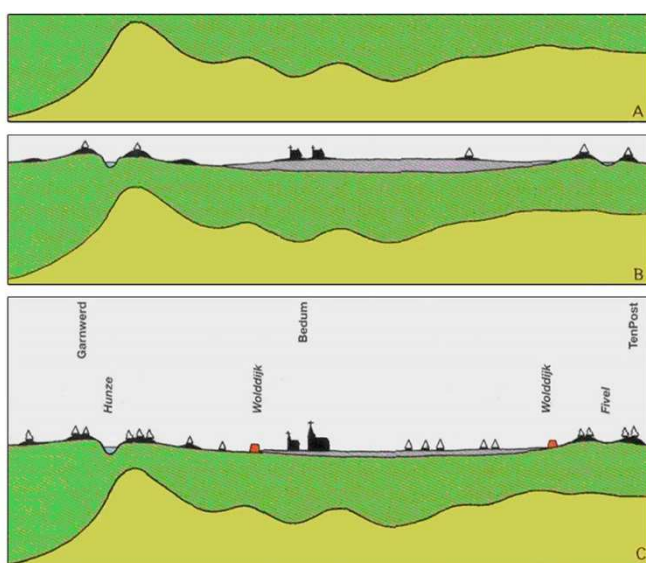
Sint Walfridus en de kolonisatie van het centrale Woldland

De ontginning van het Centrale Woldgebied wordt in verband gebracht met de heilige Walfridus van Bedum, die volgens de *Vita sancti Walfridi* aan het eind van de 10e eeuw door de Noormannen is gedood.³²

³² Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985).

Sint Walfried zou een belangrijke rol hebben gespeeld bij de ontginning van de streek en een uitzonderlijk vroom man zijn geweest. Volgens het verhaal liep hij dagelijks vanuit zijn woonplaats Bedum naar Groningen heen en weer om daar de mis te horen.

Het gemeentewapen van Bedum symboliseert de ontstaansgeschiedenis van de gemeente en de rol die Liudger en Walfridus daarbij hebben gespeeld. De eerste zou in de 8e eeuw het christendom (kruis) en de wetgeving (wetstafel) hebben gebracht, de tweede zou begonnen zijn met de aanleg van dijken (spade). Dat Walfried in het bijzonder ook degene zou zijn geweest die de Wolddijk heeft aangelegd, is niet zo waarschijnlijk. Deze kering dateert vermoedelijk uit de late twaalfde of vroege dertiende eeuw. Als de heilige werkelijk 'scheppend bezig is geweest', zal dat vermoedelijk eerder in verband gebracht moeten worden met de ontginning van het veenland.³³

Schematische weergave van de ontwikkeling in het Centrale Woldland (naar Piet Kooi)

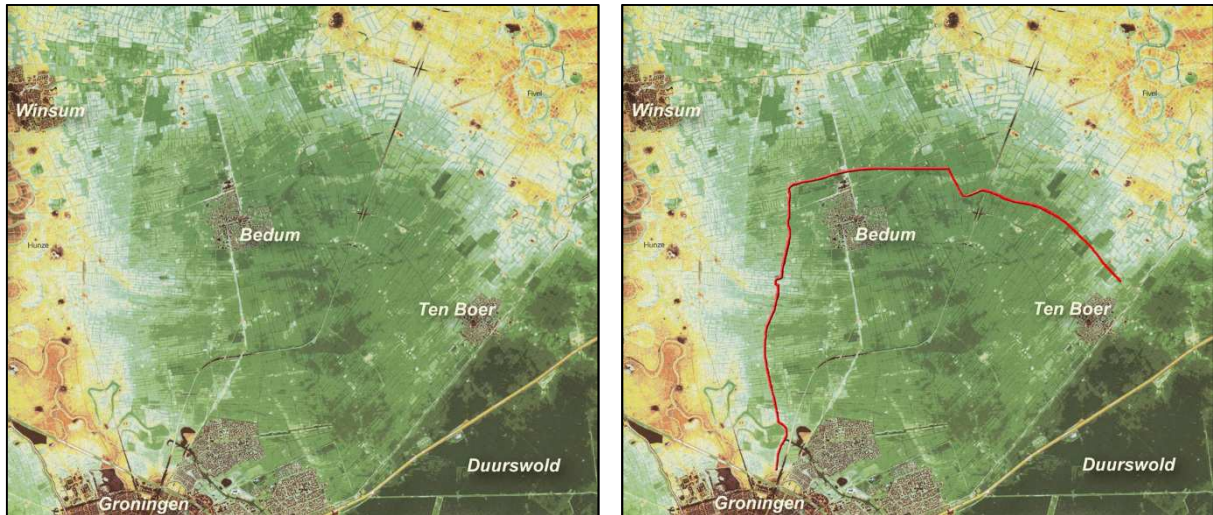
Zoals gezegd bleef de ontginning van het Woldland niet zonder gevolgen voor de bodemhoogte en de ontwatering van het gebied.

Deze door de archeoloog Piet Kooi getekende plaatjes³⁴ geven een schematisch beeld van de ontwikkeling in het gebied tussen Garnwerd (links) en Ten Post (rechts).

- A. Een laag zeeklei (groen) bedekt de 'harde' ondergrond (geel).
- B. In het onbedijkte land werpen de mensen wierden op. Dit gebeurt vooral op kwelderwallen en oeverwallen langs de grote watergangen. In het ingeklonken middendeel vormt zich een veenlaag (lila). Vanaf de 10^e eeuw wordt het veen ontgonnen en stichten de kolonisten nederzettingen.
- C. Door de ontginning van het veen zakt de bodem. Het wordt noodzakelijk om het lage land door middel van een ringdijk te beschermen tegen het water dat uit het omringende hogere land naar het Woldland stroomt.

³³ Remi van Schaïk, 'Binnen- en buitendijks: geschiedenis tot het einde van de achttiende eeuw', in: Remi van Schaïk e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002) 15-47.

³⁴ Gepubliceerd in: Remi van Schaïk e.a. (red.), *Onder vele torens. Een geschiedenis van de gemeente Bedum* (Bedum 2002).

Het Centrale Woldland zonder en met de Wolddijk (c. 1200)

In het Centrale Woldland bevinden de laagste plekken zich ten noordwesten van Thesinge (Steerwolde) en in het Reidland ten zuidoosten van Bedum (c. -1,5 m).

Links zien we de hoog opgeslibde oeverwal van de Hunze met de wierdenrij van Ubbega, rechts die van de Fivel.

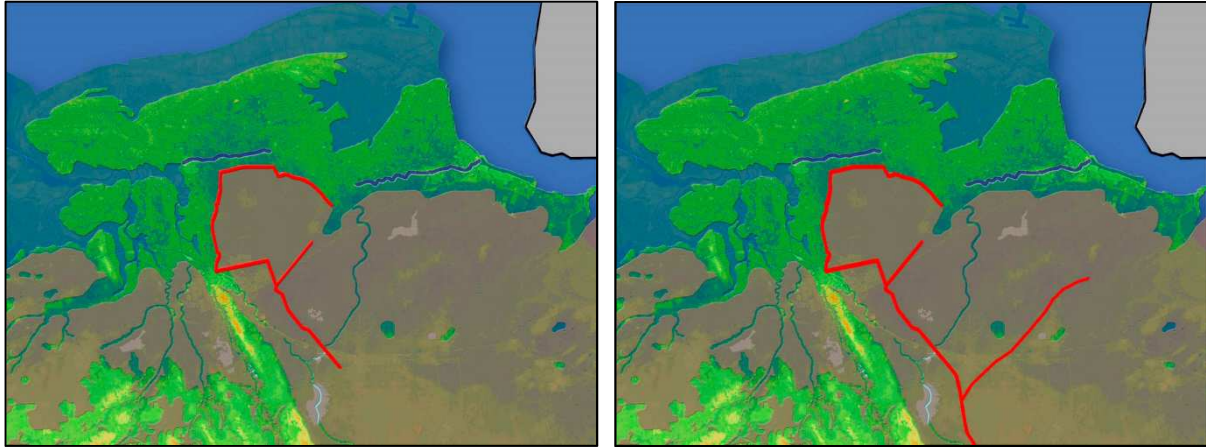
Door de ontwatering en de ontginning van het Centrale Woldland verdween het veen. De bodem daalde en het gebied kreeg de vorm van een diep bord. Het water uit de omgeving stroomde toe.

De Wolddijk is een ringdijk die is aangelegd om het lage Woldland te beschermen tegen het water uit de omringende, hoger gelegen gebieden. Dit kunstwerk is vermoedelijk rond 1200 aangelegd.

Misschien is dit de dijk die door de Wittewierumer abt Menko in zijn verhaal over een overstroming in 1249 aangeduid wordt als 'de dijk van de westerlingen of nieuwe dijk' (*'et tunc agger occidentalium, qui dicitur novus, fuit interruptus'*).³⁵

Uiteraard kreeg ook het nog lager gelegen Duurswold last van 'bovenwater'. Ook daar moesten kunstwerken worden aangelegd om het land tegen overstromingen te beschermen: de Borg langs de grens van het Gorecht, de dijk ten zuiden van Garmerwolde die later 'Grasdijk' werd genoemd, en de Graauwedijk bij Overschild.

³⁵ 'En toen is de dijk van de westerlingen, die "de nieuwe" werd genoemd, doorgebroken.'

Borg, Wolddijk, Beijumerzuidwending, Grasdijk, Lodijk en Veendijk

De Borg wordt halverwege de dertiende eeuw voor het eerst genoemd. Aanvankelijk zal deze kering, die tevens de grens vormde tussen Drenterwolde en Fivelgo, niet veel meer zijn geweest dan een sloot met een lage kade. De Borg moest voorkomen dat Drents water het ontginningsgebied van Duurswold binnenstroomde wanneer de dijken langs de Hunze het begaven. Dat die er waren ligt voor de hand, al weten we niet precies wanneer men met de aanleg daarvan is begonnen. We mogen aannemen dat ook de kolonisten van het direct ten oosten van de Hunze gelegen Drenterwolde (Noorddijk, Middelbert, Engelbert), dat sinds 1040 onder het bisdom Utrecht ressorteerde, hun landerijen door middel van een kade hebben beschermd.

Aan de noordzijde werd hun gebied van het Centrale Woldland gescheiden door de Beijumerzuidwending. Op de kolonisatie van Drenterwolde kom ik in het vervolg nog uitvoerig terug.

Over de dijk die later 'Grasdijk' wordt genoemd en de grens vormde tussen de kerspelen Garmerwolde en de Heidenschap, is zo goed als niets bekend. Hij vormt de grens tussen verschillende verkavelingspatronen, hetgeen erop wijst dat de gebieden ter weerszijden elk een eigen ontstaansgeschiedenis hebben.

Zoals eerder verteld vermoedde Pieter Mennes Bos dat de Hunze bij het huidige Foxholstermeer naar het noordoosten aftakte en dan via de bedding van de Fivel naar zee kronkelde. Er zijn geen documenten die aantonen dat deze aftakking in historische tijd nog heeft gefunctioneerd. Maar het is niet ondenkbaar dat men bij het aanleggen van de Borg de door Bos gevonden watergang heeft afgesloten.

Behalve de Wolddijk, Beijumerzuidwending, de Grasdijk en de Borg is op het rechter plaatje ook de *Lodijk* ingetekend die Duurswold aan de zuidzijde beschermde, alsmede de legendarische veendijk die aan de oostzijde van de Hunze in de richting van Ter Apel zou hebben gelopen. Deze dijken moesten voorkomen dat het ontgonnen laagland werd bedorven door zuur 'lekwater' uit de onontgonnen hoge venen.

Dikte van het veenpakket

In Veendam laat een cortenstalen paal zien hoe dik het veenpakket vermoedelijk is geweest.

De exploitatie van het hoogveen; eerste fase

Het *Caartboek van Sappemeer*, vervaardigd door de landmeter Jannes Tideman,³⁶ bevat op de eerste bladzijde een tekening van de drie stadia van de ontwikkeling der Veenkoloniën:

³⁶ Het *Caartboek van Sappemeer* is te vinden in de toegang op het archief van het Veenkantoor (GrA T1468-149) en is in zijn geheel via archieven.nl raadpleegbaar. Het boek had eerder de signatuur T1536-7237.

- de ontginning van het woeste hoogveen en het graven van kanalen
- het afgraven van de turf en het ontstaan van nederzettingen
- het resultaat: een lommerrijk paradijs doorsneden door kanalen

Het hier getoonde plaatje brengt de eerste fase in beeld. Op de achtergrond zien we het onontgonnen hoogveen met een 'meerstal' (veenplas). De begroeiing van het veen ('het wold') wordt opgeruimd door het in brand te steken. Het terrein op de voorgrond is al afgegraven. Het niveau daarvan ligt veel lager. We zien rechts de op 'kloten' gestapelde turven. In het midden wordt een 'wijk' gegraven.

Monding van het Vismaar in de Delf

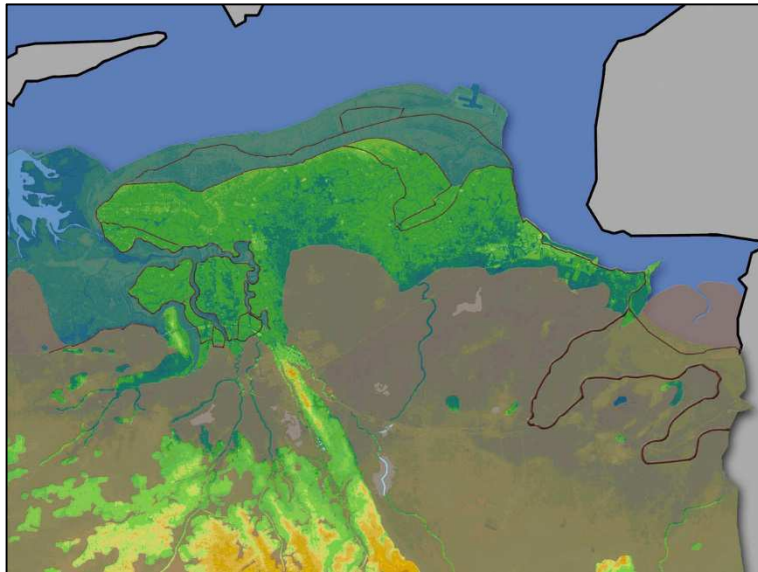
Daar waar tegenwoordig een eenvoudig betonnen bruggetje ligt, zou in 1192 een zijltje zijn gebouwd. Het is het oudste zijltje in Groningerland dat in een schriftelijke bron wordt genoemd.

Zoals we zagen werd het hoogveen vanaf de wierden op de oever- en kwelderwallen ontgonnen. In de ontwaterde streek daalde de bodem. In deze lage strook tussen de hoge kwelder en het onontgonnen hoogveen verzamelde zich water dat niet via een natuurlijke watergang kon afstromen. Om het kwijt te raken groef men de Delf en de Deel, respectievelijk naar de Eems en de Hunzemonding.

We zagen ook al dat deze kanalen in eerste instantie niet bedijkt waren en aan de zee kant niet waren afgesloten met een zijl. Daardoor hadden eb en vloed er vrij spel. Tegen het einde van de twaalfde eeuw zullen er echter dijken langs de Delf zijn gelegd die moesten verhinderen dat het aanliggende land bij vloed onderliep. Maar als je dijken legt om het buitenwater tegen te houden, sluit je tegelijk ook het binnenwater op. Om bij eb toch overtollig water te kunnen lozen heeft men in die eerste dijken al meteen zijltjes gelegd. Ofschoon we een slag om de arm moeten houden, lijken enkele mededelingen van abt

Menko van Wittewierum erop te wijzen dat in het jaar 1192 in Garrelsheer een zijkanaal is gelegd op de plaats waar het Vismaar in de Delf (het huidige Damsterdiep) uitkwam.

De bedijking van Groningerland

We weten niet wanneer de bedijking van het kleigebied is voltooid. De aanleg van de zeedijken zal ongetwijfeld stapsgewijs zijn verlopen en een langdurig proces zijn geweest.

Volgens Hacquebord was er in het begin van de tiende eeuw al voldoende mankracht om grote bedijkingen uit te voeren ('kernpolders' van Middag en Humsterland; mogelijk ook in de Marne en Halfambt).³⁷

Men is eenvoudig begonnen, met het omdijken van de kwelders van een paar wierden. Zo ontstonden kunstmatige eilanden. Stap voor stap zijn deze eilanden met elkaar verbonden, waarbij tussenliggende geulen werden afgedamd, eerst de smalle, daarna de brede.

Terwille van de ontwatering van de eilanden moesten zijlen worden gebouwd. Aanvankelijk waren dat vermoedelijk simpele kleppen die door het stijgende water zelf werden open- of dichtgedrukt en dus alleen bij laag buitenwater openstonden.

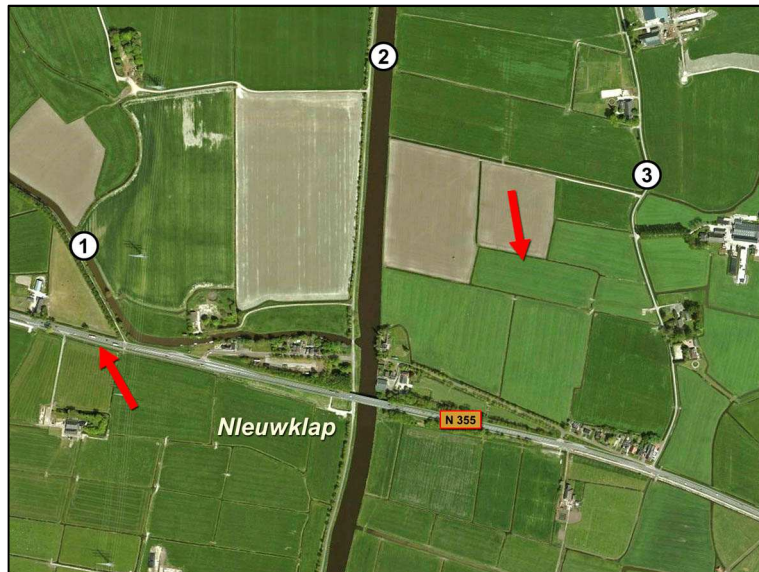
Op het plaatje zijn de binnendijken weggelaten en – vrij willekeurig – een aantal zeedijken ingetekend. Ten noorden van Langewold valt de dijk zowat samen met de grens tussen veen en klei. Het eiland Humsterland is omringd door een dijk, net zoals Middag. In het zuidoosten heb ik ook de Dollarddijken getekend. Die passen niet in het chronologische verband, omdat ze van veel later datum zijn. De Dollard bereikte zijn grootste omvang pas in het begin van de zestiende eeuw. Vanaf ongeveer halverwege diezelfde eeuw is men begonnen met het stapsgewijs terugwinnen van het land.

Tot slot van dit hoofdstuk over het belang van het reliëf een serie plaatjes over het verdwijnen van oneffenheden die herinneren aan de manier waarop onze bodem is ontstaan.

³⁷ L. Hacquebord en A.L. Hempenius, *Groninger dijken op deltahoogte* (Groningen 1990) 37.

Zoals gezegd is het reliëf aan verandering onderhevig. Ik noemde al de bodemdaling als gevolg van de ontwatering van veengebieden en de aardgaswinning. Het gaat dan om grootschalige ontwikkelingen.

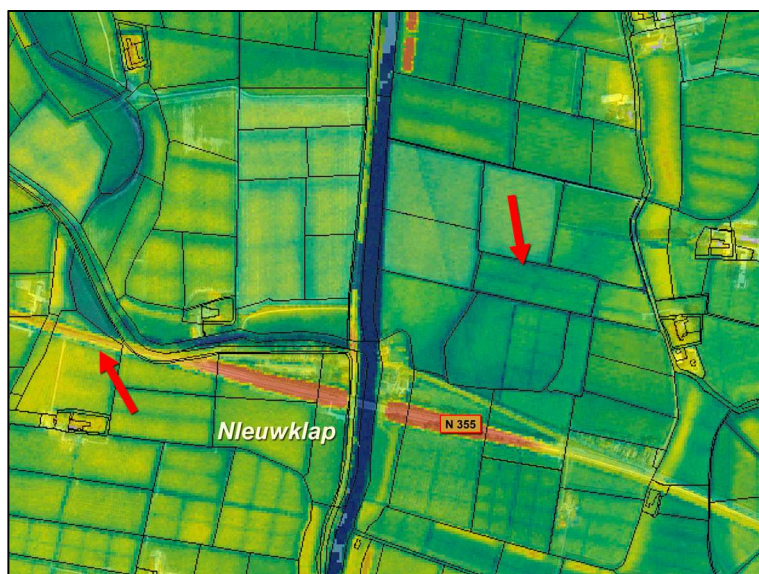
Daarnaast zijn er vele kleine veranderingen. De vele gronddepots (bijvoorbeeld langs het Van Starckenborghkanaal) en vuilstortplaatsen – we hebben er een aantal gezien – behoren daartoe. Verder worden tegenwoordig overal bolle percelen afgevlakt en kleine percelen samengevoegd door het dempen van sloten. Hier en daar worden ook natuurlijke laagten – sporen van oude waterlopen – opgevuld.

Verdwindend reliëf bij Nieuwklap

1. De Lindt
2. Aduarderdiep
3. Gaaikemadijk

Ik laat van dat laatste twee voorbeelden zien in de buurt van Nieuwklap/Slaperstil. Op het bovenstaande plaatje van Google Earth zien we een donkere verticale lijn en een lichte min of meer horizontale lijn. De eerste is het Aduarderdiep, de tweede de Friesestraatweg (N355). De smalle weg rechts die noordwaarts van de Friesestraatweg aftakt is de Gaaikemadijk.

Reliëf wordt zichtbaar op de hoogtekaart

Op het vorige plaatje zijn het satellietbeeld, de AHN en de kadasterlijntjes van HisGIS gecombineerd. Tussen het Aduarderdiep en de Gaaikemadijk – op de rechterhelft van het plaatje – toont het AHN-beeld nog wel een lage zone. We zien daarin twee kromme sloten, waarvan de loop door de kadasterlijntjes nog wat extra wordt verduidelijkt. Ze maken duidelijk dat hier in het verleden natuurlijke watergangen hebben gelopen.

De twee pijlen wijzen naar de plekken waar laagten zijn opgevuld. Van die laagten en de sloten die hier ooit hebben gelopen, is op het tegenwoordige satellietbeeld (zie het bovenste plaatje op de vorige bladzijde) niets meer te zien. We kijken eerst naar de situatie bij het rechterpijltje.

Oude satellietfoto

Op een ouder satellietbeeld kunnen we zien dat de sloten tussen het Aduarderdiep, de Friesestraatweg en de Gaaikemadijk kort tevoren zijn gedempt. De daarvoor gebruikte klei is nog niet begroeid.

Tenslotte kijken we nog even naar de plek die zoëven door het linker pijltje werd aangegeven: een driehoekig terrein aan de Lindt, ten westen van het Aduarderdiep en ten noorden van de Friesestraatweg.

Ook in dit geval levert de combinatie van het satellietbeeld met de hoogtekkaart een verrassend beeld op. Zeker wanneer we in plaats van de jongste de wat oudere hoogtegegevens gebruiken, wordt duidelijk dat het bedoelde driehoekige terrein een opmerkelijk reliëf vertoont. Zie daarvoor het onderstaande plaatje. Het grootste deel van het stukje land ligt uitgesproken laag, maar aan de westzijde ervan ligt een opvallende hoogte, onmiskenbaar een oeverwal. Verder blijkt dat deze laagte samenhangt met de kronkelende bedding ten noorden en de watergang ten oosten ervan. Wat we hier zien is het zuidelijke uiteinde van een inbraakgeul, die tegelijk met de Lauwerszee is ontstaan.

Verdwijnend reliëf tussen de Lindt en de Friesestraatweg bij Nieuwklap

De volgende foto's zijn genomen op de plaatsen die door de pijlen worden aangegeven (eerst de bovenste, dan de onderste pijl).

Links: restant van de inbraakgeul bij Aduard, gezien vanaf de Friesestraatweg (N355) in noordwestelijke richting. De Lindt is rechts nog net te zien. Dit lage perceel is in 2006 opgehoogd. De foto is gemaakt in de winter 2006/2007.

Rechts: De oeverwal van de inbraakgeul tussen Nieuwklap en Aduard, gezien vanaf de Lindt in zuidoostelijke richting. Op de achtergrond de in 2006 met klei opgevulde laagte van de inbraakgeul.

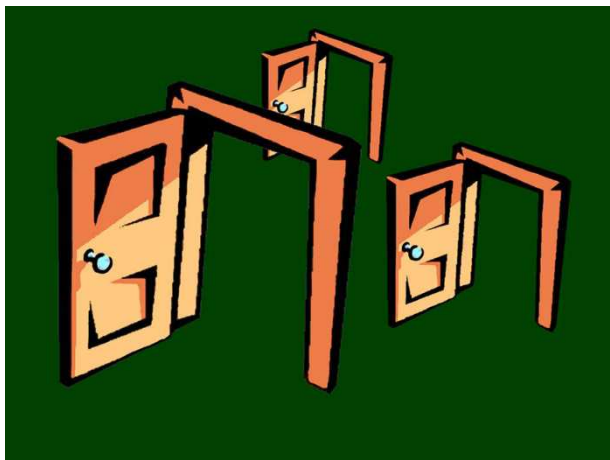
Het proces van egalisering gaat razendsnel. Buiten beschermde gebieden als Middag-Humsterland is de bodem vogelvrij.

1 Inleiding

1.1 Waterstaatsgeschiedenis in Groningen

1.2 Het reliëf

1.3 Enkele algemene opmerkingen

Eerst nog een paar open deuren...

Alvorens we ons met de afzonderlijke thema's gaan bezighouden wil ik nog een paar open deuren intrappen. In dit laatste hoofdstuk wijs ik puntsgewijs op enkele algemeenheden die we in het vervolg in onze achterhoofd moeten houden.

Water heeft een Januskop

Net als de God Janus heeft water twee gezichten:

- Positief: mensen (en dieren) hebben water nodig om te kunnen leven, voor de landbouw, om te vissen, voor hun vervoer; er moet genoeg zijn.
- Negatief: water kan een bedreiging zijn; teveel water maakt landerijen onbruikbaar, verwoest woningen en stallen, verdrijft mens en dier.
- Wat goed is voor de een kan erg slecht zijn voor de ander.
- Geluk en ongeluk liggen dicht bij elkaar.

Toevalligerwijs verschillen *waternood* en *watersnood* in het Nederlands maar één letter.

Verschillende belangen

Menselijke gemeenschappen, maar ook afzonderlijke leden van dezelfde gemeenschap kunnen verschillende belangen hebben bij water en watergangen. Die belangen kunnen onderling conflicteren en doen dat ook vaak. Bovendien wegen ze ook niet altijd even zwaar. In de loop van de tijd kunnen er verschuivingen optreden.

We zullen daarvan later concrete voorbeelden zien.

- Oeverbewoners hebben belang bij viswater ('visstallen of viskenijen') en houden daartoe het water op, maar de gebruikers van bovenstrooms en andere hoger gelegen landerijen willen een vlotte waterafvoer waarbij de visstallen een hindernis vormen.
- Door een ongehinderde waterafvoer kunnen watergangen bij tijden droog komen te staan, zodat het land verdroogt, het vee versmacht en vervoer over water niet mogelijk is.
- Vlotte afvoer van overvloedig water is gunstig voor bovenstrooms gelegen landerijen, maar kan voor overlast zorgen in benedenstroomse streken.

Enzovoort. Ingrepen die gunstig zijn voor de een, kunnen nadelig uitpakken voor de ander. Het simpele principe *'Wien 't water deert, die 't water keert'* leidt er maar al te gemakkelijk toe dat men zijn eigen probleem oplost ten koste van de burens.

Water heb je in soorten

De inwoners en landgebruikers binnen een bepaald gebied – ongeacht de grootte ervan – hebben te maken met drie soorten water:

1. het hemelwater dat op hun eigen terrein valt ('eigen water')
2. water dat van hoger gelegen streken komt ('vreemd water')
3. zeewater (dat onderhevig is aan eb en vloed)

Het teveel aan hemelwater moet uit het gebied worden afgevoerd, het tweede en derde water moet buiten gehouden worden. Als het toch binnenkomt moet het ook worden geloosd.

Elke maatregel die men neemt, schept een nieuwe situatie, met meestal ook weer nieuwe problemen, die men lang niet altijd kon voorzien.

Drie complicerende factoren

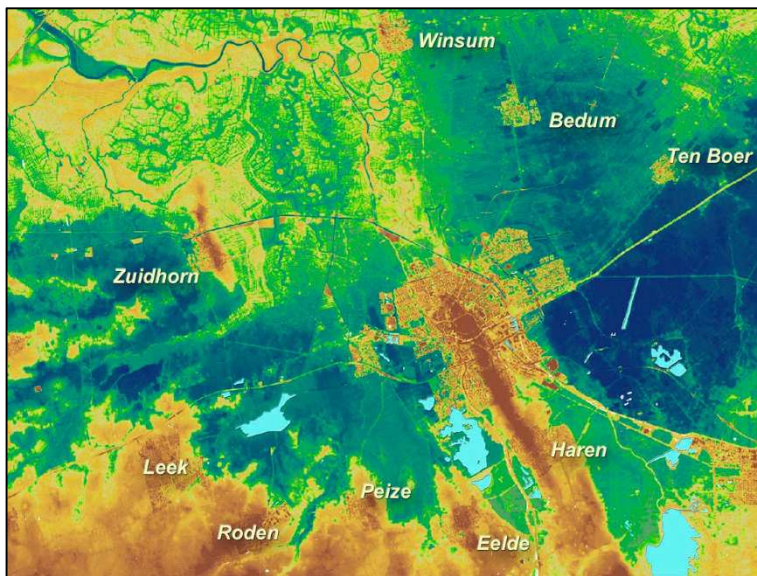
Het is overal lastig om het teveel aan eigen en vreemd water kwijt te raken. Ruzie met de burens heb je zo. Maar in de buurt van Groningen spelen nog enkele andere factoren mee, die de zaak nog moeilijker maken:

1. Het reliëf en de veranderingen daarin. Ik denk hier in het bijzonder aan de 'zinkputten' ter weerszijden van het einde van de Hondsrug. We hebben die al even bekeken. Dat geldt ook voor de verandering van het reliëf als gevolg van het landgebruik (veenontginning, landbouw). Omdat het ons vooral gaat om de oude waterstaat ga ik

1.3 Enkele algemene opmerkingen

voorbij aan de gevolgen van de bodemdaling die het gevolg is van de aardgaswinning. Op vele plaatsen in Groningerland heeft men extra-gemalen en -sluizen moeten bouwen om het water overal op het gewenste peil te kunnen houden.

2. De nabijheid van de zee: eb en vloed compliceren de zaak en stormvloeden vormen een extra bedreiging. Nadere toelichting is hierbij niet nodig.
3. Het ontbreken van een gemeenschappelijke of overkoepelende staatkundige structuur bemoeilijkt de organisatie van het waterbeheer. Groningen en de omliggende streken behoorden tot verschillende culturele en staatkundige structuren. Dat betekent dat er bij burenruzies geen instantie was die een regeling kon treffen en de naleving ervan afdwingen. De Groningers en hun burens moesten er samen uit proberen te komen.

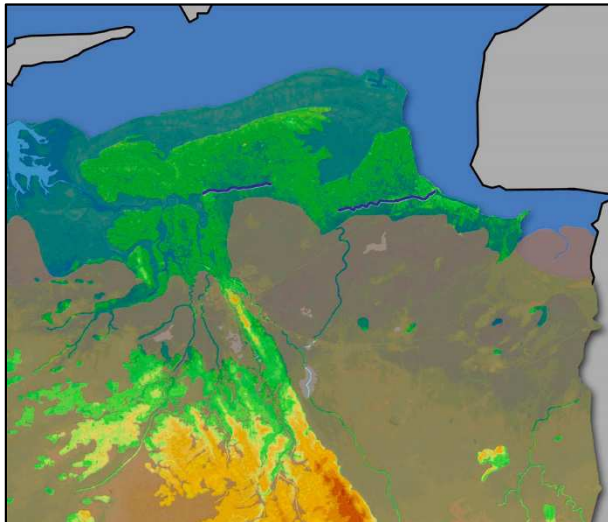

Complicerende factor 1: de lage bodems ter weerszijden van Groningen

Zoals gezegd heeft in de lage gebieden in het centrale deel van Groningerland veen gelegen en is de bodem gedaald als gevolg van ontwatering en ontginning. Zolang eb en vloed vrije toegang hadden, heeft opslibbing plaatsgehad in de buurt van de open geulen. Op dit plaatje is dit goed te zien. Ter weerszijden van de Hunze/Reitdiep bevinden zich relatief hoge gronden. De uitdrukking 'Reitdiepdal' op de ANWB-borden en in de publicaties van het Groninger Landschap doet dan ook vreemd aan.

Ook Humsterland wordt omringd door hoger gelegen stroken langs de Oude Riet en het Reitdiep. De zee heeft veel sediment achtergelaten in de streek ten oosten van Noordhorn-Zuidhorn (de zogenaamde *Pompelanden*).

Al deze niveauveranderingen hadden uiteraard gevolgen voor de waterhuishouding.

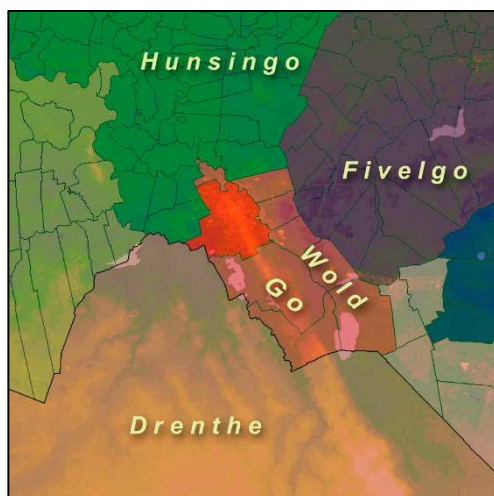
Complicerende factor 2: de nabijheid van de zee (c. 1000)

Op verschillende plaatsen drong het zeewater ver het land in. Vanuit de Lauwerszee zijn er de mondingen van Hunze, Kliefsloot en Oude Riet. Verder naar het oosten is er de Fivelboezem.

Er is zeeklei aangetroffen bij werkzaamheden aan de Drentse A in de buurt van het Friescheveen bij Paterswolde. Dit maakt duidelijk dat hoge vloedten tot ver voorbij Groningen het land konden binnendringen.

Eb en vloed hebben niet alleen sediment afgezet, de schurende werking van de getijden heeft ook de kronkels veroorzaakt in enkele kunstmatige watergangen. We hebben dat al gezien bij de Delf en de Deel. Ook het Reitdiep vertoont tussen de stad en Dorkwerd lichte kronkels: dat wijst erop dat de getijden hier een tijdlang vrij spel hebben gehad.

Dat hoge vloedten op zee de waterhuishouding in het binnenland bemoeilijkten, spreekt voor zich. Maar we moeten niet alleen aan stormvloedten denken. Ook het twee keer per etmaal optredende hoogwater belemmerde de afstroom van het binnenwater. Op de meeste plaatsen kon men zijn water alleen kwijt bij eb. Wanneer verschillende gebieden via dezelfde monding moesten lozen, kon er ruzie ontstaan over de vraag wie er 'recht had op de eb'.

Complicerende factor 3: het ontbreken van een gemeenschappelijke staatkundige structuur

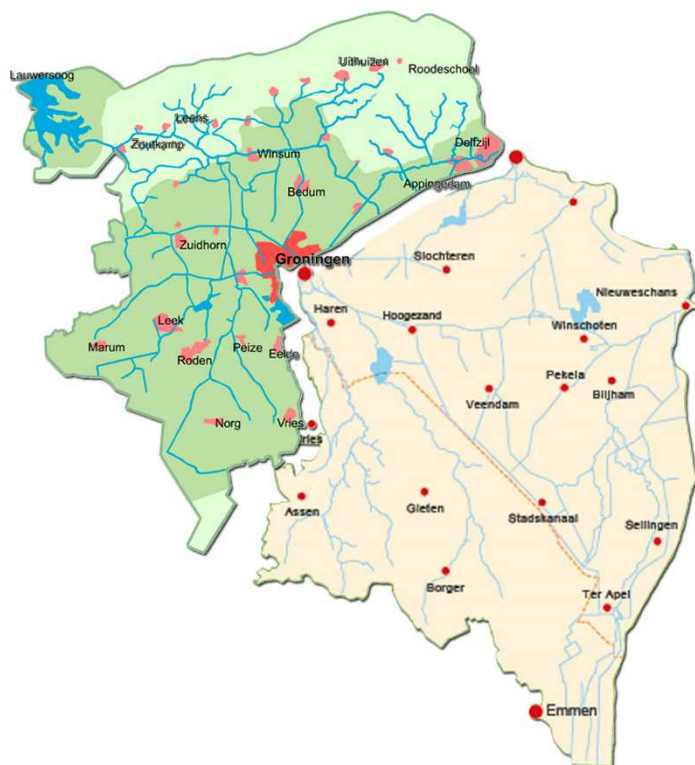
1.3 Enkele algemene opmerkingen

Drenthe, Groningen en het Gorecht (ook 'Gericht van Selwerd' of 'Go en Wold' genoemd) behoorden kerkelijk onder het bisdom Utrecht. Sinds halverwege de elfde eeuw had de bisschop van Utrecht ook het wereldlijke gezag over dit gebied. De bevolking was van Saksische origine.

Van west via noord naar oost werd Groningen omringd door gebieden waar een Friese bevolking woonde: Langewold en Vredewold, Hunsingo en Fivelgo. Nog verder naar het oosten lagen binnen de grenzen van de huidige provincie Groningen nog het eveneens Friese Oldambt en Reiderland.

In kerkelijke zin ressorteerden deze Friese gebieden onder het bisdom Münster. Verder waren hier, op een paar uitzonderingen na, sinds de dertiende eeuw geen graven of andere wereldlijke machthebbers meer. Edelen (*nobiles*) waren er de baas. Zij zijn de voorgangers van de latere hoofdelingen. Vanaf omstreeks 1200 worden ook de kloosteroversten personen met gezag.

Net zoals in de omringende Friese gebieden stelde ook in de stad Groningen en Drenthe het landsheerlijke gezag weinig voor. Hierdoor komt het dat alle betrokkenen ook ten aanzien van de regeling van waterstaatkundige kwesties zelfstandig met elkaar tot afspraken moesten komen.

De huidige waterschappen:
Noorderzijlvest en Hunze en Aa's

Ooit waren er talloze kleine en grotere organisaties die verantwoordelijk waren voor de waterhuishouding en het dijkbeheer. De lappendeken van toen is in de loop van de eeuwen versimpeld tot een eenvoudig plaatje. Tegenwoordig zijn er nog maar twee instanties die

zich met de waterbeheersing in ons gebied bezig houden. Gezien de discussies die zo nu en dan over de rol en betekenis van provincies en de waterschappen worden gevoerd, valt te bezien hoelang de huidige situatie zal blijven bestaan.

Het Noorderzijlvest is in 1995 ontstaan door de samenvoeging van de Drentse waterschappen Noordenveld en Smilde (gedeeltelijk) en de Groningse waterschappen Westerkwartier, Hunsingo, Eemsiijlvest (gedeeltelijk) en twee waterschappen met een bijzondere taak: Electra (boezembeheer) en Ommelanderzeedijk (dijkbeheer). In 2000 is het uitgebreid met het gebied van het Eemsiijlvest ten noorden van het Eemskanaal (het vroegere waterschap Fivelingo). Ook de taken van het Zuiveringsschap Drenthe en de dienst Zuiveringsbeheer van de provincie Groningen zijn, voor zover ze betrekking hadden op het gebied van het waterschap, aan het nieuwe waterschap overgedragen. Tegelijkertijd is op basis van de stroomgebieden de grens met de Friese waterschappen aangepast.

In het Waterschap Hunze en Aa's zijn opgegaan de waterschappen Dollardzijlvest, het grootste deel van het Eemsiijlvest, Hunze en Aa en het oostelijke beheersgebied van het waterschap Ommelanderzeedijk, alsmede (vanaf 2000) delen van het Zuiveringsbeheer van de provincie Groningen en het Zuiveringsschap Drenthe.